

Dávid Ferenc

Löw Immánuel szegedi zsinagógakertjének rekonstrukciója*

„Csodát mível az Úr! A sivatagot vizek tavává teszem, a szomjú földeket vízeredővé. Nevelek a sivatagban cédrust, akácot, myrtust és ezüsfát, teszek a pusztába borókat, kőrist és ciprust együttesen, lássátok, tudjátok, észleljétek s értsétek meg, hogy csak az Úr cselekedhet ilyen és Izrael Szentje teremte ilyenent.” [Jes. 41,18–20.] (Löw Immánuel: Egyetemi tanévnyitó 1930. *Kétszáz beszéd*, II. 298.)

A szegedi új zsinagóga – a maga nemében Magyarország egyik legkitűnőbb épülete – 1900–1903 között épült. A tágas telken a templomot négy oldalról vette körül park okosan elrendezett utakkal, gondosan válogatott növényekkel. A növényzetet 1944 májusában kivágták, hogy helyükre alkalmi tárolóhelyeket húzzanak föl a lakásukból kiűzött zsidók ingóságainak raktározására.¹ A rettenetes hónapok után a haláltáborokból az elhurcoltak kis része tért vissza. Kérelmükre a szegedi polgármesteri hivatal először 1946-ban,² s talán az 1960-as évek elején új fákkal/növényekkel ültette be a zsinagóga kertjét.³ Ezek a mára megöregedett s többségükben rossz állapotú fák népesítik be a területet, s fődik el a szépséges épületet.

A zsinagóga parkjának eredeti elrendezését, növényeinek fajtát és számát kívánjuk rekonstruálni, hogy az alapját képezze a kert helyreállítási tervének. A park és a templom összefüggő egységet képezett egykor, egyik sem érthető meg a másik nélkül. Így érdemes néhány szót szólni a zsinagógát felépíttető hitközségről, a templom épületét megformáló építészről és a templom külső-belső kialakítását meghatározó, koncipiáló tudós rabbiról, Löw Immánuelről.

A szegedi hitközség 1900 körül

A magyarországi zsidók száma a 19. század folyamán növekedett, és a zsidók sikeresen épültek be a magyar társadalomba. Egy 1840-ben hozott törvény engedélyezte betelepülésüket a szabad királyi városokba, egy 1868. évi kimondta polgári jogait, 1895-ben pedig a vallásukat is „bevetté”, azaz az ország régi keresztény felekezeteivel azonos jogállásúnak nyilvánították. A zsidók ezzel párhuzamosan az oktatásban és a nyelvhasználatukban illeszkedtek a magyarsághoz, és foglalkozásaikat kiterjesztették mindazon szakmákra, ahol arra lehetőségük volt. A zsidóságon belül fokozatosan vezető szerephez jutottak azok, akik kidolgozták az identitásuk új elméletét: azt ugyanis, hogy a zsidóság nem nép, hanem vallás, azaz a magyarországi zsidók zsidó hitű magyarok.

Ennek a fontos, és a zsidóknak a többségi társadalomba való beilleszkedését lehetővé tévő elméletnek az élharcosa volt Löw Lipót (1811–1875), 1850-től haláláig szegedi rabbi. Löw Lipót 1848–1849-ben nemzetőr volt, majd e szerepléséért várfogságot is szenvedett, s ezzel személyében is demonstrálta, hogy a zsidók szükség ese-

* Dávid Ferenc (1940–2019) tanulmánya 2015-ben készült, a szegedi zsinagógapark rekonstrukcióját előkészítő kutatási dokumentációként. A gépiratot Geskó Judit bocsátotta rendelkezésünkre, közlésének engedélyezését hálásan köszönjük. A jegyzeteket és a képaláírásokat kisebb kiegészítésekkel tesszük közzé, a dokumentáció függelékeként összeállított illusztrációs anyagot a szövegbe tördeltük. – A szerk.

1 „1944-évi május–június hónapokban az akkori városi rezsim a gettózás és deportációval kapcsolatban európai hírű zsidótemplomunk parkját letiporva, lerombolva ottan színeket építtetett, ahová a gettóba sűrített zsidóság holmijait zsufoltatta be, ezzel Szeged város szempontjából is, mint elsőrangú idegenforgalmi látványosság, gyönyörű templomunk környéke is sívár képet mutat” – írta a hitközség vezetője a város polgármesterének 1946. március 3-án, és kéri a

károk helyreállítását a városi kertészet munkájával. Szegedi Zsidó Hitközség Archívuma (a továbbiakban: SzZsHA), 95/1946.

2 SzZsHA, 1946. március 12.

3 A növényzet 1946 utáni állapota jól nyomon követhető a következő évtizedekben készült légi felvételeken: Budapest, Hadtörténeli Intézet és Múzeum, Hadtörténeli Térképtár, 1953 49375:L-34-65-A (nyugaton fasor, a zsinagóga másik három oldalán pusztaság), 1955 49390:L-34-65-A (nyugaton fasor, a másik három oldalon növénykezdemények), 1979 9936/79:L-34-65-17 (fákkal benépesült park). A későbbi évek kiültetéseit – ha nem spontán újrasarjadások – bizonyára a városi kertészet végezte. Ennek azonban nem maradt írásos nyoma, sem a Szegedi Zsidó Hitközség irattárában, sem a Csongrád Megyei Levéltárban, sem pedig a városi kertészet jogutódjánál, a Szegedi Környezetgazdálkodási Nonprofit Kft.-nél.

tén a vérüket hullatják hazájukért. Szegedi szereplése a zsidóságon belül különösen nagy hatású volt. Lapja, az 1855–1867 között kiadott *Ben Chananja* a modern zsidó tudományosság legfontosabb orgánuma volt Európában. Nagy tekintélyű rabbiként dolgozott ki olyan állásfoglalásokat, amelyek feloldották a hagyományos élet- és szokásmódok és a modern élet közti ellentmondásokat.

Témánkba vág, hogy a hagyományhoz másképp viszonyuló, magukat ortodoxnak nevező zsidók a zsinagógák külső megjelenésére és belső elrendezésére is kidolgoztak egy sor tálalmat, s ezeket öröktől valónak állították. Löw Lipót sorra vette a zsinagógaépületek vitatott részleteit, s kimutatta, hogy azokat nem a háláchá, a törvények határozták meg, hanem csupán a szokásrend változó és változtatható részei. Rabbnikus döntéseket fogalmazott ebben a szellemben a zsinagógák tornyairól, a bima/almemor elhelyezéséről, a női karzatok rácsának kialakításáról, az orgona zsinagógabéli alkalmazásáról, s ezekkel szabaddá tette az utat az épületek modern megformálására és belső elrendezésére.

A kis létszámú polgársággal bíró városok – amelyek közé Szeged is tartozott – a zsidók betelepülését, majd a városi élet sokfajta fórumán való szereplését jól fogadták s igényelték. Ennek az ország 1867 után rohamosan növekvő városaiban mindenütt lezajló folyamatnak Szegeden különös lendületet adott a régi várost szinte teljes egészében eltörlő áradás (1879) – itteni nevén a Víz – és a nyomában csodamód újraépülő modern település. Az újjáépítés komoly erőforrásokat és nagy áldozatkészséget igényelt, s ebben a szegedi zsidók kivették a részüket.

Jellemző részlet, hogy hősünk, Löw Immánuel (Szeged, 1854 – Budapest, 1944) – apját követve 1878-tól a szegedi hitközség főabbija – egyike volt annak a három szegedi embernek, akit a király 1883-ban a Ferenc József-rend lovagkeresztjével tüntetett ki a nagy áradás alkalmával kifejtett tevékenységéért. Az újjáépült városban a szegedi zsidók a város vezetésében és társadalmi életében mindenütt jeles pozíciókat töltöttek be, köztük Rósa Izsó ügyvéd (1842–1918), a szegedi ügyvédi kamara

elnöke, a szegedi zsidó hitközség elnöke 1881-től az új zsinagóga tervezése és fölépítése idején, majd haláláig.⁴

Az új zsinagóga

Szeged első zsinagógája 1800–1803-ban, a második, a ma is főnálló ózsinagóga 1839–1843-ban épült. A hívek számának növekedése és önmaguk megmutatásának vágya ösztönzésére a szegedi zsidók 1891-től gyűjtöttek új zsinagógájukra.⁵ Ezt előbb a Tisza Lajos körúton képzelték el, amelyen a kálvinisták és a lutheránusok temploma is fölépült 1882–1884-ben.⁶ A körút egy másik telkére írták ki az új zsinagóga pályázatát is 1898-ban⁷ azoknak az előtervnek, valamint méret- és költségadatoknak a birtokában, amelyeket a hitközség fölkérésére Márkus Géza (1872–1912) készített el két évvel korábban.⁸ A pályázaton aztán sok kiváló építész bizonyította be, hogy a Tisza Lajos körúti telek nem alkalmas erre a célra. A pályázat győztesét, Baumhorn Lipótot (1860–1932) arra kérték fel, hogy a templom végleges tervét a mai helyére, azaz a mai Gutenberg/Bolyai/Hajnóczy/Jósika utcák határolta telekre készítse. A templom építését 1900. augusztus 7-én kezdték meg,⁹ a fölvatására 1903. május 19-én került sor, különösen ünnepélyes formában.¹⁰

A zsinagóga stílusáról és építéséről

A 19. század utolsó évtizedeire elültek azok a viták, amelyek a monumentális nagyvárosi zsinagógák stílusáról szóltak. Egy-egy kivételtől eltekintve (mint amilyen a bécsi zsidók két legfoglalkoztatottabb építésének, Max Fleischernek és Wilhelm Stiassnynek a vitája arról, hogy a gótika, mint jellegzetes templomépítészeti stílus, vagy a mór stílus, mint a zsidók sémi voltára, keleti eredetére és kultúrájuknak a mórok ibériai uralma alatti virágzására utaló építészeti stílus az alkalmasabb-e en-

4 A zsidók Magyarországi történetének modern feldolgozása: KOMORÓCZY Géza: *A zsidók története Magyarországon*, I–II. Budapest, Pesti Kalligram Kft., 2012, s ennek kiegészítő kötetei: KOMORÓCZY Géza: *A zsidók a magyar társadalomban*, I–II. Budapest, Pesti Kalligram Kft., 2015, valamint KOMORÓCZY Géza: *Nekem itt zsidónak kell lenni. Források és dokumentumok*. Budapest, Pesti Kalligram Kft., 1912 és Löw Immánuel–KULINYI Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*. Szeged, Szegedi Zsidó Hitközség, 1886.

5 *A szegedi zsidó hitközség évi jelentése 1892-ről*. Szeged, Várnay, 1893. 6.

6 (SCHEER Simon mérnök): *A Szegeden építendő zsinagóga tervezete*.

Szegeden, 1891. évi május hó. Ebele Adolf (ezelőtt Burger) műintézte Szegeden. 5p. + 6 lapnyi rajz, amelyet Klósz György fénynyomdája készített Budapesten.

7 SzZsHA 1278/1898

8 SzZsHA 1641/1898.

9 [Löw Immánuel:] *A szegedi új zsinagóga*. Szeged, 1903; *Szegedi Híradó*, 1900. augusztus 8.; *Szegedi Napló*, 1900. augusztus 8.

10 *Szegedi Napló*, 1903. május 18., május 20. *Szegedi Híradó*, 1903. április 8., április 21., május 19., május 20. Löw 1903 (ld. 9. j.).

1. A zsinagóga délnyugat felől (Jósika / Gutenberg utca sarok), 1903 után készült képeslapon Budapest, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, F 71.103,

nek a feladatnak a jó megoldására) a kései historizmus szellemében komponálták meg épületeiket, azaz régi és tiszteletre-bámulatra méltó formákat használtak föl a feladathoz illő vegyítésben. A mór stílus keletiességből erre az időre a centrális elrendezés és a központi kupola alkalmazása maradt releváns.

A kupola, mint az épület monumentális kiemelésének torony nélküli módja; a kupola, mint a diadal szimbóluma egyébként a századvég magyarországi zsinagógaépítészetének oly magától értetődő formájává vált, hogy a legnagyobb zsinagógaépítészeti pályázaton, a pesti lipótvárosin (1898–1899) kizárólag kupolás tervek nyertek megvételt. Nem véletlen ez, s nemcsak építészeti kérdés: a zsidó vallás recepciójának törvénye (1895: XLII. törvény Az izraelita vallásról) váltotta ki a diadalt kifejező zsinagógaépítésnek ezt a hullámát.

A szegedi zsinagóga építész, Baumhorn Lipót (1860–1932) a pályázat megnyerésekor és tervezése idején három hasonló elrendezésű épületet tervezett/kivitelezett: a nagybecskereki (1896), a szolnoki (1899) és a temesvár-gyárvárosi (1899) zsinagógát. Ha ezeket a náluk méretre nagyobb szegedi zsinagógával vetjük össze, a közel azonos alaprajz egyre összefogottabb, a fő- és melléktolemegek egyre közelállóbb kialakítását figyelhetjük meg, s rajtuk a középkori eredetű formák szinte festői változatosságát, amely Szeged esetében modern módra sár-ga nyerstégla homlokzati felületekkel párosult (1. kép). A különböző stílusú részletek egyéni keverését egyébként Löw Immánuel az új zsinagógát bemutató írásában mint a zsidó kultúra integráló képességét interpretálta.¹¹

Löw Immánuel – tanultsága, tevékenysége és szerepe a zsinagóga belső/külső kialakításában

A zsinagóga belső díszítését, mint ismeretes, Löw Immánuel maga tervezte.¹² Hogy ez az építészeti kialakításra mennyire érvényes, azt nem tudjuk, hisz a tervezés

folyamatáról töredékesek az adataink. Annyi bizonyos, hogy Löwnek a templom szimbolikáját ismertető írásában számokról is szó esik, s bizonyára ő szabta meg a kupola alsó szakaszát tagoló törpepillérekre támaszkodó ívecskék, vagy a kupola belső gerezdjeinek számát úgy, hogy az tételes értelmezést is kaphasson. Löw szöveg- és szimbólumelrendezése mesteri munka, a maga nemében valószínűleg páratlan az egész világon.

„A festészeti alkotások gondolköre kettős. Az egyik a Tórának, a hit alapjának értelmezése, a másik az épület rendeltetésének (közös istentisztelet) és tagolásának összefüggése. [...] A kupolát körülvevő négy dongaboltozat a világtájak felé van irányítva, aranybetűs föliratok a négy főimát jelzi: a keleti dongáé a reggeli imát, a nyugatié a délestit, az északié az estit, míg a délié a muszafot. [...] A festett üvegablakok a zsinagógai év összes munkáját kívánják megjeleníteni.”¹³

A program tehát értelmezi a belső térben az égtájakat, az épület felső, középső és alsó régióit, tartalmában kiterjed az egyetemes erényekre, utal a bűnre és a bűnbocsánatra, az időre a napi imáktól az év nevezetes ünnepeiig, s hol gondosan választott – jól olvasható – szövegekkel teszi ezeket átélhetővé, hol a témát magyarázó ábrázolásokkal. Elgondolása kompakt, elmondott és publikált szövege mesterien megformált.¹⁴ A főképp ornamensekkel és olykor egy-egy állatalakkal díszített zsinagógák évszázados hagyományát bővítette a keresztény templomokéval vetekedő épületikonográfiává.

Mostani feladatunk, a *zsinagógakert rekonstrukciója felől* nézve a templom díszítésében alkalmazott növények a fontosak számunkra. Vannak közöttük *szimbolikusak*: a kupola fénylő üvegfelületeinek köze vadrózsákkal díszített – utalással az égő csipkebokorra, amelyben az Úr megjelent-kinyilvánította magát Mózesnek. Vannak *jelképek*, mint a pálma és a „Jerikó rózsája” Palesztina jelképeként a Jeruzsálem pusztulására tartott éves emléknapot (Tisá Beáv) bemutató ablakon, vannak képei Tóra-szöveghelyeken szereplő növényeknek, mint a búza és a bogáncs a munkanapot ábrázoló ablakon, emlékeztetve e sorokra: „Tövist és bogáncsot növeszt majd neked, és enni fogod a mező fűvét. Arcod verejté-

11 A magyarországi zsinagógák feldolgozásai közül a legterjedelmesebb és legújabb KLEIN RUDOLF: *Zsinagógák Magyarországon 1782–1918*. Budapest, Terc Kft., 2011. Baumhorn Lipót építészeteire máig a legteljesebb: *Baumhorn Lipót építész 1860–1932*. Szerk. SZEGŐ György–HADIK András. Kiállítási katalógus. Magyar Zsidó Múzeum–Magyar Építészeti Múzeum Budapest. [Budapest], Architart, 1999.

12 Löw Immánuel jó életrajza és értő méltatása: HÍDVÉGI Máté: Nézd, a tenyeremre rajzoltalak. Emlékezés Löw Immánuelre. In: Uő: *Tenyeremre rajzoltalak*. Liget Műhely Alapítvány, 2012. 8–46. PURL <http://mek.oszk.hu/11600/11619/11619.pdf>

13 APRÓ Ferenc: *Képek a szegedi zsidóság múltjából*. Szeged, Gradus ad Parnassum, 2014. 249.

14 Löw Immánuel: A szegedi új zsinagóga szimbolikája. *A szegedi zsidó népiskola értesítője* (a továbbiakban: *Értesítő*), Szeged, Traub, 1915. 1–3; Uő: *Glasmalereien der neuen Synagoge in Szegedin. Mitteilungen für Jüdische Volkskunde*, 13. 1904. 37–39; Uő: A szegedi új zsinagóga ablakfestészete. In: Löw Immánuel: *Zsidó folklór tanulmányok*. (Szegedi vallási néprajzi könyvtár, 33.) Szerk. BARNÁ Gábor. Szeged, Néprajzi és Kulturális Antropológiai Tanszék, 2014. 30–48.

kében fogsz kenyeret enni”, s vannak a *rítusban szereplő* növények, mint a szegfűszeg, amely a sabbát kimenetelelének, az olajfaág, amely a sabbát bejövetelelének a kelléke, vagy épp a purimi ünnepi asztal süteményének emléke, a gyömbér és a borsvirág.

Löw, a botanikus – a Flora der Juden

Mindezek mögött elképesztő tudás sejlik fel: Löw Immánuel az ősi szövegek értelmezője, az ókori nyelvek sokaságának tudója, s a botanikus, aki a Tórában, a Misnában és a Talmud más könyveiben, a középkor rabbinikus irodalmában, a kései jiddis irodalomban s a recens zsidó népszokásokban előforduló növényneveket fölfejt, s neveiket behelyezi Linné botanikai rendszerébe – azaz a nyelvtörténeti emléket látható, megismerhető növényekké formálja. A növényneveket aztán, előfordulásuk időbeli rendje szerint veti össze az adott korszaknak a Közel-Kelet élő és holt nyelveiben, valamint a klasszikus antikvitás görög és latin szövegeiben való szereplésével, s nyelvtörténészként állapítja meg, melyek azok a növénynevek, amelyek a bibliai, vagy a misna-héberben, vagy az arámban autochton módon jelennek meg, s melyek azok, amelyeket más nyelvből kölcsönöztek. Kifejti azt is, hogy e névkölcsönzések hogyan függenek össze az adott növény eredeti elterjedési területével, ahonnan aztán a Biblia földjére származtak. Mindezekhez fölhasználja a botanikának a Közel-Kelet, nevezetesen Palesztina és a szomszédos területek növényeiről való ismereteit. S még többet tesz: értelmezi, hogy az adott növény milyen jelentéssel bír az adott szövegben, tapad-e hozzá sajátos jelentés, van-e rituális használata. S mert Löw vizsgálata a zsidók recens iro-

dalmát is földolgozza, nyelv- és vallástörténeti munkája etnográfiai adatokat is tartalmaz bőséggel.

A Biblia földjét, földrajzát, emlékeit s persze növényeit is tanulmányozták a keresztény tudósok valamelyes középkori előzmények után a 17. századtól. A legkorábbi nem zsidó publikáció, amelyre Löw hivatkozik, 1663-ból való. E tudósok többsége – köztük sok mélyreható botanikai ismerettel is bíró tudós a klasszikus antikvitás, azaz a görög és a latin nyelv, meg a bibliai héber birtokában dolgozott.¹⁵ Löw külön érdeme, hogy a többi nyelvre/nyelvrétegre alapozva többségük elől elzárt tudásanyagot dolgozott fel, s hozott be a modern tudományos irodalomba.¹⁶ Scheiber Sándor így foglalta össze érdemét: „A mű az emberi kultúra egy fontos fejezete. Linné rendszerében és a teljes héber irodalom alapján bemutatja a zsidóság ismerte növényvilágát. Feltűnneti minden egyes növény szerepét a zsidó rítusban, a háláchában, aggádában, művészetben, költészetben, orvostudományban, konyhában, családnevekben; a zsidóság szerepét természetükben és terjesztésükben. [...] A tudományos kritika apoteózis volt. Jávoroka Sándor azt írta a Botanikai Közleményekben: »A legrészletesebb művelődéstörténeti munka, amely a növényvilág és az ember közötti fontos kapcsolat kutatásának terén valaha is megjelent.«¹⁷

A zsinagóga kertje

A reprezentatív és sok szempontból méltatható épület árnyékában a kertről kevés szó esett. Tudjuk, 1902-ben ültették el a növényeit, s tudjuk – a *Szegedi Naplóból* és Löwnek az új zsinagógát bemutató füzetéből –, hogy a kertészeti munkákat a szegedi Horváth Károly végezte.¹⁸

15 Sándor JÁVORKA: *Vorgänger der „Flora der Juden“*. Festschrift Immanuel Löw zum 80. Geburtstag. Breslau, M. & H. Marcus, 1934. 232–236.

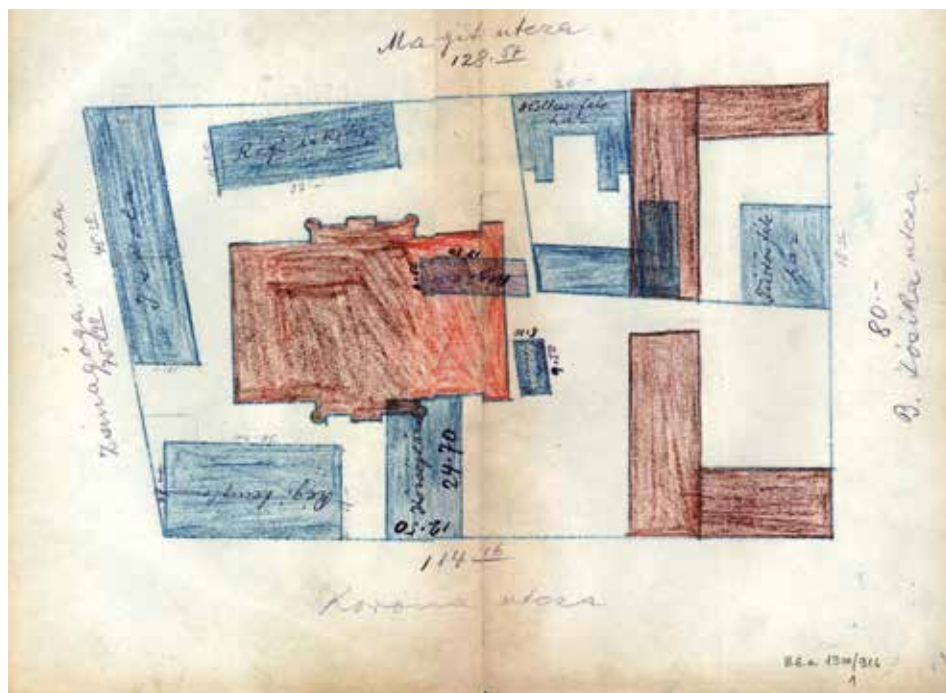
16 Löw *Flora der Juden* című négykötetes műve (1924–1934) – mint ezt Scheiber Sándor is panaszolta, alig néhány példányban van meg a hazai könyvtárakban. Főnt van viszont az interneten: PURL <http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/freimann/content/titleinfo/781127>. A műről szóló irodalomból előbb a magyar botanika nagy tudósára hivatkozom: JÁVORKA Sándor: Löw Immánuel: Die Flora der Juden. *Botanikai Közlemények*, 31. 1934. 3–4. sz. 161–162. és JÁVORKA Sándor: „Die Flora der Juden.” *Pester Lloyd*, 81. Samstag, 24. Februar 1934. no. 45. 6. A művet Rapaich Raymund is ismertette a *Pester Lloyd* jubileumi számában (1928. május 27. Első melléklet, 3–4.) A zsidó irodalomból tanulságosak a tudós Heller Bernát *Flora-kötet-ismertetései a Múlt és Jövő* című folyóiratban (14. 1924. február, 65–67; 15. 1925. június, 203–206; 17. 1927. február, 43–46; 18. 1928. november, 396–399). Heller tanítványa és követője, Scheiber Sándor Löwről szóló írásai közül nagy tanulmány a Löw Immánuel töredékesen megmaradt művének

előszava: Alexander SCHEIBER: Vorwort. In: Immanuel Löw: *Fauna und Mineralien der Juden*. Hildesheim, G. Olms, 1969. 282 p. A téma szűk változatának, a keresztény bibliai flórájának van új, részletes földolgozása, amelynek gazdag bibliográfiájában Löw műve már csak egy a sok közül: KERESZTY Zoltán: „Nézzetek a mező illiomait...”. *Bibliai növények a hit és tudomány fényében*. Budapest, Simon L.-né, 1998.

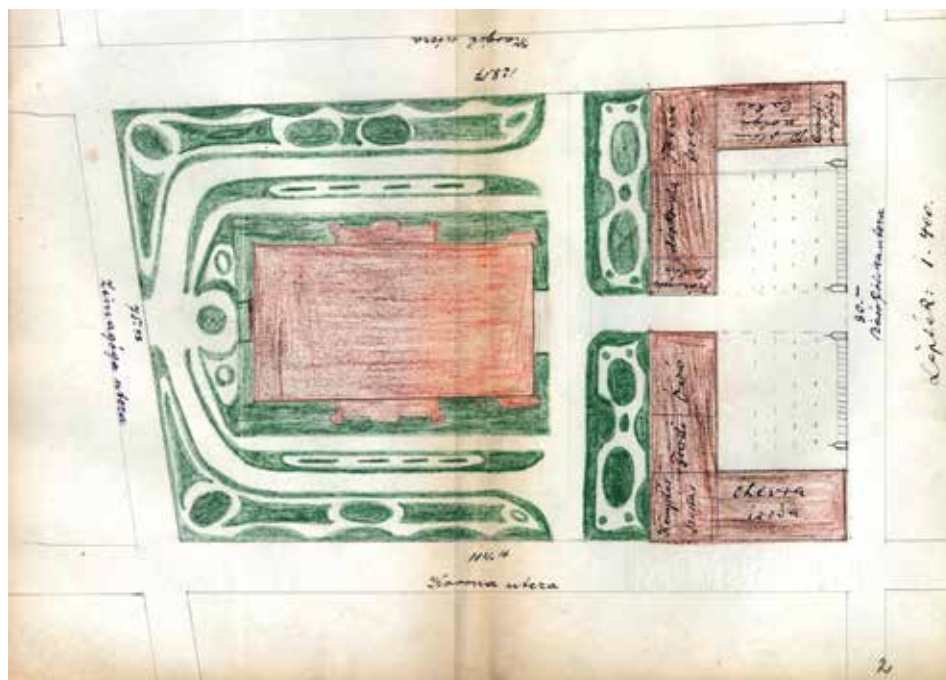
17 SCHEIBER Sándor: Emlékbeszéd Löw Immánuel felett, Szegeden 1969. június 29-én. In: *Scheiber Sándor könyve*. (Múlt és Jövő Könyvek.) *Válogatott beszédek*. Összeáll. és előszó: KÖBÁNYAI János, a kéziratot gondozta: KATONA Ferenc. New York–Budapest–Jeruzsálem, Múlt és Jövő Kiadó, 1994. 80–82.

18 *Szegedi Napló*, 1903. május 20. 5; Löw 1903 (*ld. 9. j.*) 19. „Környezet rendezés, ártézi kút, parkozás, kerítés, feltöltés és járók” az összköltség 32 492 K 78 f, amelyből 15 000 K kifizetése még hátra van. Növényadománnyal járultak hozzá a zsinagógapark létesítéséhez a következők: Szeged város tanácsa háromszáz csemetét, Weiner Miksa hat díszfenyőt, Gerencsér László városi főkamrás szőlővesszőket adományozott.

2. A zsinagóga elhelyezési vázlata, a telken álló felépítendő és bontandó épületekkel, 1900
Szegedi Zsidó Archívum, II. 6a, 1900/916

3. A zsinagóga elhelyezési vázlata új hitközségi épületekkel a Jósika utcán, kertvázlattal 1900
Szegedi Zsidó Archívum, II. 6a, 1900/916

A helyi köztudat szerint a kertet Löw Immánuel maga tervezte, akárcsak a zsidó temető egyes útjait és növényzetét. E sokszor emlegetett tény első említését Heller Bernáttól ismerem, aki így írt Löw hetvenedik születésnapján, 1920. január 20-án: „ő veszi körbe a zsinagógát kerttel, ő tervezi az új temetőt átvarázsolván a halál otthonát a virágok és fák ligetévé...”¹⁹ Heller olvasta ki a *Flora* szövegeiből, hogy Löw nemcsak botanikus volt, hanem kertész is, s hogy ezt a mesterséget tizenegy éves korában tanulta a Szegeddel határos Horgos falukertésztől (1925), valamint azt, hogy a saját kertjében „maga is termel fűgefát, ebben is tehát utódja Ámosz prófétának, akinek önjellemző szavait értelmezi. [Amos 7,14: nem vagyok próféta, sem próféta fia, pásztor vagyok és fűgét nevelek] (1928)”²⁰

Löw maga a zsinagóga felavatásának negyedszázados jubileumán elmondott prédikációjában így szövelt híveihez: „Ápoltatok látványos, örökzöld keretét kerteszkedő ajnározással.” Szólt a park növényeiről a Hetek ünnepén 1923-ban,²¹ s egy évvel később, 1924-ben.²² A zsinagógáról és a kertről szólt az 5691. évi Sátoros ünnepi beszédében (1931), s a növényeit ezúttal a zsidóság történetének szimbólumaként említette: „Nem hagy el bennünket a Gondviselés és ha kopár volt is a múlt napjaink tarlója, emlékezésünk mégis mézet hord be róla. Cédrusok virágait látjuk odakint dombocskánkon. Virágzik Libanon cédrusa: fölvirágzik még a Libanonnak vándor népe is!”²³ Néhány évvel később a Szegedre látogató turistáknak pedig ezt írta: „Az új zsinagóga parkja a legszebb helyi kertészeti alkotások egyike. Legfeltűnőbb díszei a hatalmas cédruscsoportok.”²⁴

Ezekhez a szövegekhez egy sor más forrást társíthatunk: kertalaprajzot béirt növényekkel, növény-

jegyzéket 1908–1909-ből, légi fényképeket 1930 tájáról, amelyek a kifejlett kert képét közvetítik, és számos további, többnyire képeslapként fennmaradt fényképet, amelyeken a park egyes oldalai s azok növényei részletesen tanulmányozhatók.

Írott és rajzolt források, 1900–1902

A hitközség templomépítési bizottsága a pályázat lezárását²⁵ követő év során állapodott meg abban, hogy az új templomot, a régi zsinagógát és a hitközség más épületeit tartalmazó, négy utca határolta tömbre, azaz a mai helyére építik.²⁶ A pályázatot megnyerő Baumhorn Lipót második, végleges megbízása már erre a háznegy-szögre szólt, de az új zsinagógán kívül ott álló, bontandó, illetve felépítendő épületek sorsáról még az egész év során folytak a tanácskozások (2. kép).²⁷

Az 1900. év első felében, Baumhorn Lipót végleges tervének készülése idején a legtöbb épület bontását már elhatározták – a régi zsinagógáét is. A zsinagóga helyét akkor a telek Zsinagóga (ma Bolyai) utcai felében képzelték el, a hitközségi épületeket pedig a Jósika utca felé eső oldalon. Ez az elrendezés a régi zsinagóga és az iskola elbontásával számolt. Mai szemmel különösen régies az az elképzelés, amely az új zsinagógát a hitközségi épületek udvara érintésével kívánja megközelíteni (3. kép).

1900 tavaszán határoztak úgy, hogy a templom a Jósika utcai oldalra kerüljön, s bizonyára ugyanakkor döntöttek úgy, hogy a régi zsinagógát megőrzik, s vele együtt az ún. új iskola épületét is, amely 1883-ban épült (4. kép).

19 Kis méretű, nyolcadrés nagyságú újság, lapjait a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár F XIX.83. Löw Immánuel hagyatéka című fondjában találtam.

20 Vö. Heller Bernátnak a 16. jegyzetben felsorolt írásaival.

21 Löw Immánuel: *Kétszáz beszéd. 1919–1939*, I–II. Szeged, Zsidó Hitközség, 1940 I. 321.

22 Löw 1940 (ld. 21. j.) I. 324.

23 Löw 1940 (ld. 21. j.) I. 207.

24 1934-ben, a belföldi turizmus föllendítése érdekében, a MÁV ingyenes belföldi turistajaratokat indított. Ezek fogadására több városban a kiemelkedő épületek jó leírásait készítették el. Az új zsinagóga részletes leírását Löw Immánuel írta meg, illetve csekély változtatással újraközölte „A szegedi új zsinagóga szimbolikája” című írását az *Értesítő*, 1915 (ld. 14. j.) 1–3. Az 1934-ben megjelent kisnyomtatvány szerzőségét megerősíti, hogy Frenkel Jenő anonim írásként feltüntette Löw Immánuel bibliográfiájában (Eugen FRENKEL: *Bibliographie des Schriften Immanuel Löws*. In: *Festschrift Immanuel Löw zum 80. Geburtstag*. Breslau, M. und H. Marcus, 1934. bibliográfia: 236–255). A kisnyomtatványt Zombori István találta meg Löw Immánuel

hagyatékában a jeruzsálemi Héber Egyetemen, s köszönöm, hogy a másolatot megmutatta nekem.

25 *Szegedi Napló*, 1899. április 25. 108. sz. A zsidó templom pályatervei. A bírálat.

26 A szegedi zsidó hitközség templomépítési bizottsága jegyzőkönyve, 1899. május 7. – 1902. március 6. Egységes másolati köteg, mutatóval, 44 oldal. SZZSHA, sz. n.

27 Az ehhez a rajzhoz kapcsolódó többoldalas írás a bontások és a bontott anyagok fölhasználásának logikus sorát javasolja: A soképületes rajzhoz tartozó szövegben: előbb a templom épüljön, benne fölhasználva a Fürtös-féle két épület és a Holtzer-ház udvari épületének tégláit; a templom fölavatása után lebontható a régi templom és a Holtzer-ház, és anyaguk fölhasználható az új iskolához; az iskola fölavatása után volna építendő a községháza, s ebben fölhasználható a lebontandó régi iskola anyaga; a községháza fölavatása után felépítendő a tisztviselői lakások és a baromfivághóhely. stb. – a javaslat arról szól, hogy a templom fölépíthető anélkül, hogy a régi épületek közül bármelyiket előzetesen bolygatni kellene. SZZSHA, 1903–1904/Új zsinagóga Székház Építési Ügyek stb. felíratú dobozban, sz. n.

Az új zsinagóga helyének meghatározásával alakult ki a park alapterülete is a főhomlokzat előtt keskenyebb, a két oldalhomlokzat mentén szélesebb, s keleten az iskolaudvarral szomszédos sávval. Az építkezést 1900 augusztusában kezdték el, a templom 1901-ben került szerkezetkész állapotba. Ebben a két évben alakultak ki Löw elképzelései a zsinagóga belsejének gazdag kialakításáról, s ez okozta, hogy az épület befejezése az eredetileg elképzelt időponthoz – 1902. március 15. – képest egy évvel későbbre tolódott.²⁸ A kertről a templomépítési bizottság jegyzőkönyveiben nem esik szó. A hitközségnek az 1902. évi jelentéseiből tudjuk meg, hogy a templomépítés kiegészítő része a mélyen fekvő terület feltöltése és az iskolaudvar rendezése, amelyre a még fennálló épületek lerombolása után kerül majd sor Szobotka Vilmos gazdasági előljáró vezetése mellett. A jelentős föltöltéshez a földet a város nyugati oldalán lévő kubikgödörökből szerzik be.

A kerttel kapcsolatos tárgyalásokat, mint ez Mühle Árpád temesvári kertészettulajdonos és kerttervező 1902. május 10-én kelt leveléből kiderül, Löw Immanuel folytatta, s tőle kapták a megbízottak a kert alaprajzi vázlatát is. A kert készítésének évéből szegényes az adatanyagunk, semmiképp se mérhető ahhoz a fajta gazdagsághoz, amelyet a néhány évvel későbbi növényjegyzék és a datálatlan kertrajz bemutat. A három szöveg: Rochnyák Béla szegedi műkertész²⁹ április 29-én kelt árajánlata – növényjegyzékkel,³⁰ Mühle Árpádnak a mára hiányzó kerttervet és árajánlatot kísérő levele május 10-éről³¹ és Rochnyák Béla második, a korábbinál több növényfajt fölmutató árajánlata, amely július 6-án kelt.³² A negyedik dokumentum a kert nagyon egyszerű, mindössze a kerti utakat bemutató vázlatrajz, amelyet Rochnyák második árajánlatával szomszédosan számoztak az irattárban,³³ azaz ezekkel az iratokkal függhet össze (5. kép).

Rochnyák Béla 1902. áprilisi költségelőirányzata, amely itt betűhíven következik, mindössze öt növényfajt

tartalmaz: „2276 nm felásás 35 cm mélyen, porhanyítással 2000 nm fűmaggal való bevetés 300 fm. Thuja fával (70 cm magas) besövényesítés 30 db. Thuja compacta a sövény közé 25 db. Puxus [!] faalaku idomított 70 cm magas és 70 cm átmérőjű 50 db. Fenyőfa 1m–1,50 m-ig 800 fm. Vincával való betelepítés összesen 1124 korona.”

Ehhez képest fajtakban s a zöld felületek kezelésében is változatosabb a második, júliusi költségelőirányzat „A szegedi Zsidó templom parkirozásáról”: „210 nm Taxus a B. Josika u. felől [nm 2 K] 1600 nm Vinca major pázsit helyett [nm 50 f] 200 fm Puxus szegélyzett nagylevelű 5 éves vagy kislevelű 3 éves [fm 60 f] 55 db. Korifea (tűlevelűek) csoportokba [!] 1 métertől 2 méterig [1db 4 K] 200 fm Thuja compacta sövénynek [1 fm 1 K] / 50 db. Orgona vagy más cserje [1 db. 60 f] 50 db. Vad szőlő a lugas körül [1 db. 20 f] 100 db. Machonia a templom körül és a beugrásokba [1db. 1K] munkadíjjal együtt 2100 K”, a lap másik oldalán olcsóbb alternatíva szerepel: „210 nm Puxus nagy levelű igen szép és tartós a Taxus helyett, a Taxus télen sokat szenved a hidegtől [1 nm 1K] 1600 nm Vinka ritkábban ültetve [1nm 40 f] 200 fm Puxus kislevelű 2 éves [1 fm 50 f] 55 db. Konifea [tűlevelűek] 1 mtől 2 méterig [1 db 4K] 200 fm Thuja compacta kisebbek [1 fm 80 f] 50 db. Orgona vagy más cserje gyengébbek [1 db 50 f] 50 db. Vadszőlő gyengébbek [1 db 15 f] 100 db. Machonia gyengébbek [1 db 60 f] összesen 1512 K.”

A két árajánlat között levelezett a főrabbi Mühle Árpád temesvári kertészettulajdonossal. A Mühle-féle kertészetet Árpád apja, a csehországi Chlumecből származó Mühle Vilmos (1845–1908) alapította, aki 1885-ben kezdett Temesváron rózsatermesztéssel foglalkozni. Szakíróként s kereskedőként is híres volt, akárcsak fia, Árpád (?–1930). Mindkettejükét a legjelentősebb rózsanevelőként s fontos kertészet birtokosaként tartotta számon az egykorú szak- és országismertető irodalom, s a mai szakirodalom is.³⁴

28 *A szegedi zsidó hitközség évi jelentése 1901-ről*. Szeged, Várnay, 1902.

29 Rochnyák Béla műkertész a számos szegedi kertészeti vállalkozó egyike, a szegedi központú Magyar Műkertészek és Kerttulajdonosok Országos Képző- és Segélyegyletének választmányi tagja a 20. század első évtizedében, okleveles műkertészként a vizsgabizottság tagja. Az évtized számos kertészeti kiállításán – amelyekről, s különösen a szegedi résztvevőkről az egyesület lapja a *Magyar Műkertészek és Kertgazdák Kultur Egyesületének Országos Közlönye* [1904-től *Magyar Műkertész*, a továbbiakban MMOK] rendszeresen beszámol, kiállításoként alig szerepel. Kertészete: Szeged, Kálvária sor 6. alatt volt. MMOK, 12. 1904. október 15., 5.

30 SzZSHA 495/1902.

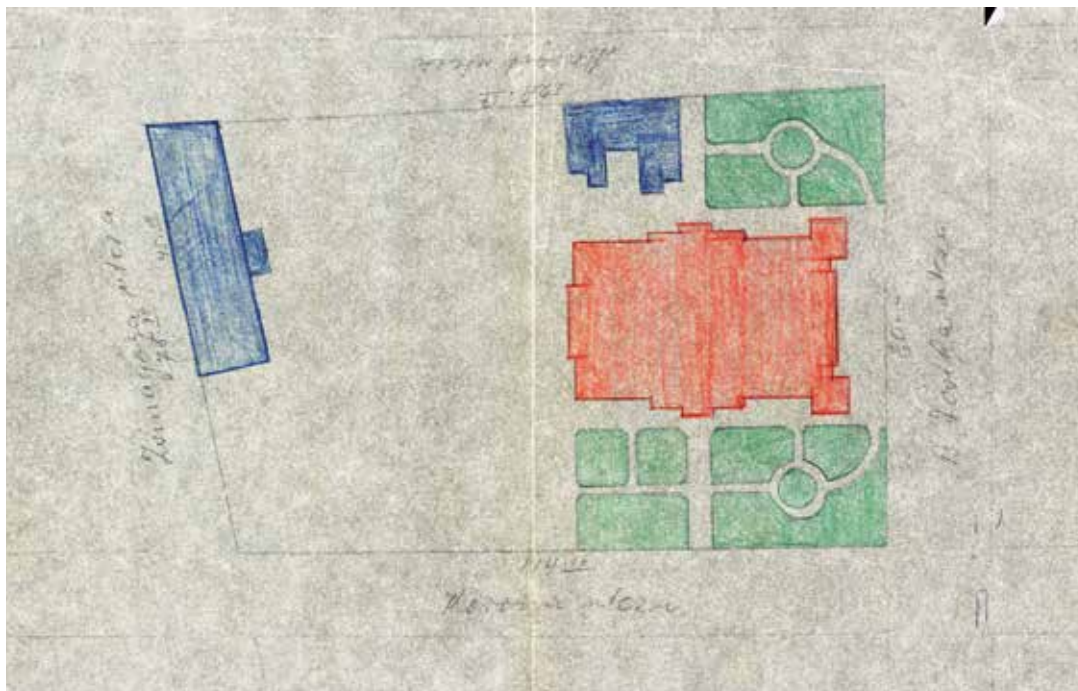
31 SzZSHA 1101/1902.

32 SzZSHA 1099/1902.

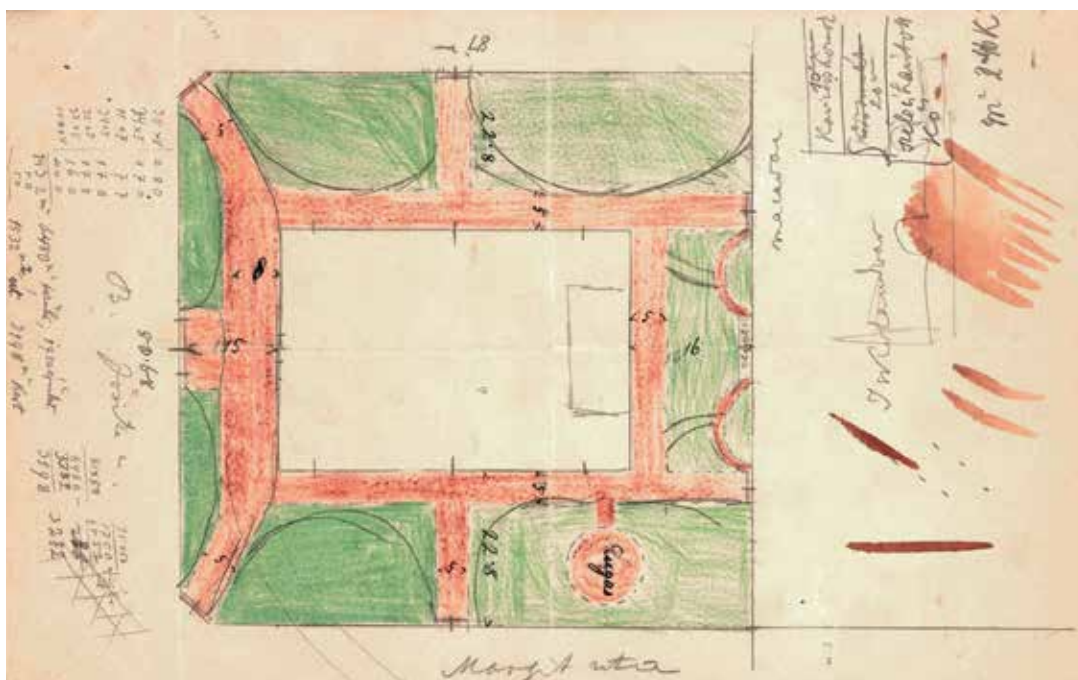
33 SzZSHA 1098/1902.

34 *Temes vármegye*. (Magyarország vármegyéi és városai. Magyarország monografiája.) Szerk. BOROVSKY Samu. Budapest, Országos Monografia Társaság, [1914]; BORONKAY Gábor: *Hazai nemesítésű ágyásrózsafajták értékelése*. PhD-disszertáció. Budapest, Corvinus Egyetem, 2011. Mühle virág- és magnemesítőként egyaránt jelentős volt, s működésének a szakirodalomban számos helyen van nyoma, adata, s miután 2014-ben Temesváron, az általa alapított rózsaparkban felállították mellszobrát, az interneten olvasható hírlapi megemlékezések száma is sok. Ifjabb kortársának, Szalóky Istvánnak a szavai plasztikusan jellemzik a két Mühle-kertészetét: „A nagyszerű Mühle Vilmos is a 80-as években alapítja meg temesvári kertészetét, de abban a fajsokai elem mellett a növényházi kulturák vitték a főelemet és később fia, Mühle Árpád idején még erősebb hangsúlyt kapott ez a jelleg (bár a barnaszakállú hosszú Mühle Árpád egy reggel sem mulasztotta el, hogy lóháton ki ne menjen fajsokájába).” SZALÓKY István: *A szegedi fajsokák története*. Budapest, Felsőoktatási Jegyzetellátó, 1955. 12.

4. A zsinagóga megvalósult elhelyezésének első ismert vázlata a zsinagógaépítési bizottság 1900. februári ülésének jegyzőkönyve leiratában
Szegedi Zsidó Archívum, II. 6a, 1900/916

5. A kert útjainak és zöldfelületeinek vázlata (lugassal) 1902
Szegedi Zsidó Archívum, II. 6a, 1902/1198

6. Cédrusliget a Libanon oldalán
In: Hermann Guthe: Palästina. Bielefeld–Leipzig, Velhagen & Klasing, 1908. 27. kép

Mühle 1902. május 10-én küldte el tervét („Plan Be-treff der Parkirung des israel. Tempels”), s ahhoz négy és fél oldalas levélben a következő megjegyzéseket fűzte:

(1) Esküvői társaságok bejövetelére – amelyről a fő-rabbi Mühle szegedi tartózkodásakor skiccet mutatott – a két sarokbejáró nem alkalmas, mert a társaságok a főkapu előtt összekeverednek, s nem tudnak kellő ünne-pélyességgel fölállni. Ehelyett a bevonulásra a középső utcai kertbejáratot javasolja.

(2) Javasolja, hogy a majdani vaskerítés bejáratai-hoz 120 cm magas tujákat ültessenek, s azokat teljesen egyenesre (schnurgerade) nyírják, ezek idővel pompás keretet képeznek, s a parkot méltósággal ruházzák fel, s egyben szép bepillantást biztosítanak a parkírozott felületekre.

(3) E tujafalak mögé magas rózsák elültetését javasol-ja, amelyeket íves girlandok kötnek össze (ezt a javas-latot a sorok közé rajzolt egyszerű vázlat szemlélteti).

(4) A főbejáratot kétoldalt egy-egy hosszúkás dísz-felület kíséri, amely lágy bukszusdíszítéssel („weiche Buxusverzierung”) és a mi Coniferfajtáinkkal („unsere Coniferren arten”) hatásos entrée-t biztosítanak.

(5) Az összes többi parkfelület csak bukszus- és örök-zöld Canifer [tűlevelű] díszítést kapjon, amelyek télen és nyáron egyaránt dekoratívan hatnak, csupán a le-hullott lombokat kell időről időre kitisztítani.

(6) Ha a „Closettanlagét” gazdag fenyőcsoportok fe-dik el, ezek egyben a teljes park szép záradékát alkot-ják majd.

(7) A virágok, cserjék, lombhullató fák teljesen el-hagyandók, ezzel a park fönntartásának gondja mini-mumra korlátozható.

A levél zárásaként Mühle a benyújtott költségve-tésről ír, amely minden munkaárat is magába foglal, a földföltöltés és a sóder-/salakbeszerzésen kívül, ame-lyet az izraelita hitközség végeztet. Az árat a leg-pontosabban állították össze, s ezért azok nem redu-kálhatók. Minden telepítendő növény az ő kulturált növényiskolájából való, s garantáltan kitűnő minősé-gű. A munka, a földfeltöltés az építkezések befejez-tével azonnal elkezdendő, hogy a kertészeti munkák megkezdhetők legyenek, az ősz végére a munkát be kell fejezni. Végül meg kell említenie, hogy a kertészeti munka igen kényes, s kéri Löw Immánuel jóindulatát, s tisztelete kifejezése mellett ajánlja tervét a hitközség jóindulatába is.

A levélből kiolvasható kép nagyon hasonlít a fény-képekről megismertekre: a bejáratokat kísérő nyírott tujapárok és a tűlevelű fák csoportjai a templom két oldalán a kert kompozíciójának főelemei, a bejára-tokhoz javasolt rózsasort pedig – mint később lát-ni fogjuk – a zsinagógakert keleti zárásaként alkal-maszták.

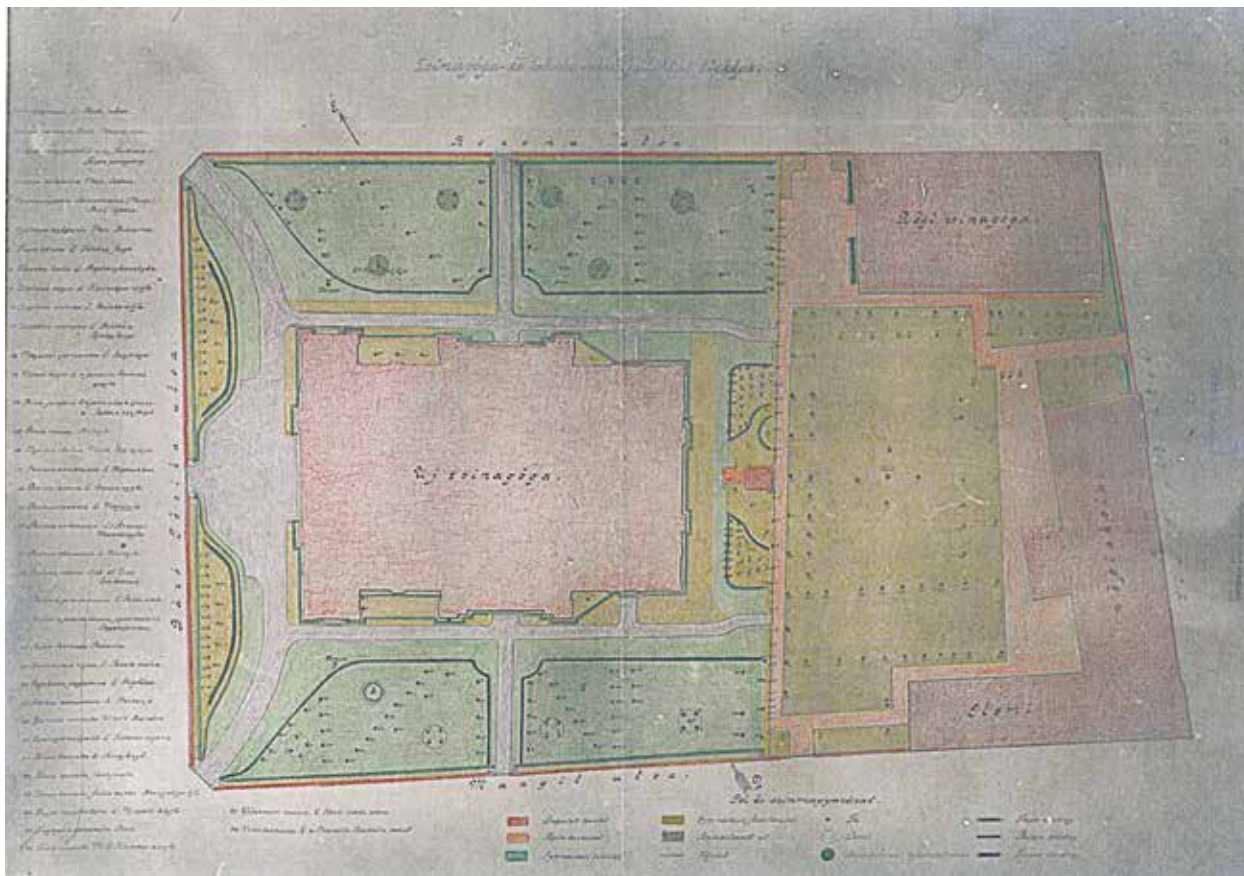
A három írott dokumentum azt mutatja, hogy Löw Immánuel valamely előzetes vázlat birtokában kért ajánlatokat a park növényeire és ültetésére, és azt is, hogy kezdettől döntően örökzöldekkel beültetett kertet tervezett/terveztek, s hogy tűlevelű fák kezdettől sze-repeltek az elképzeléseiben. Föltehető az is, hogy nagy vonalakban elképzelte a park növénykompozícióját: a főbejárati oldalra alacsonyabb növényeket képzelt, a fákat pedig a két oldalsó homlokzatra.

A park tervezésében a fordulatot Löw Immánuel el-határozása hozta.

A cédrusliget

Mühle Árpád május eleji levelét és szakszerű tervét és a szegedi kertész második árajánlatát követhette Löw Lipót két fontos elhatározása. Az egyik az ültetendő növények fajtaszámának radikális megnövelése volt, a másik pedig, hogy a tűlevelű fák csoportjait cédrusokkal egészítsék ki, oly sokkal, hogy azok szinte egész ligetet alkossanak.

1924-ben a *Flora der Juden* elsőként megjelent 3. köte-tében így írt erről: „Die Libanon-Zeder wird in Europa seit 1683, die C. deodara seit 1822, die C. atlantica Manetti

7. A zsinagóga és az iskolatelek fásítási térképe
Kézzel színezett, datálatlan fénykép a Szegedi Zsidó Archívumban, jelzet nélkül

seit 1842 kultiviert. Von letzterer habe ich im Parke unserer Synagoge seit 1902 24 sich schön entwickelnde, winterharte Exemplare. Sie machen denselben Eindruck, wie die Abbildung des Zederhains von Bscherre im Libanon bei GUTHE (Palästina 28).³⁵ Magyarul: „A libanoni cédrus Európában 1683-tól, a *C. deodara* 1822-től, a *C. atlantica* Manetti 1842-től fordul elő. Az utóbbiból 1902 óta a zsinagógánk parkjában 24 szépen kifejlett, télbíró példánnyal bírok. Olyan hatást keltenek, mint a libanonbéli Bserre cédrusligete, amelyet GUTHE-nél látunk (Palestina 28)“ (6. kép).³⁶

A Zsinagógakert cédrusairól a *Délmagyarország* újságírója is megemlékezett 1924-ben: „Virágzó cédrusok.

A szegedi zsinagóga parkjában 22 cédrus van. Ezek közül néhány most virágzik: megjelentek az apró tobozok nagy tömegben, különösen a Margit utcai oldalon. A cédrusokat 25 éve ültették, de alig egy-kétszer volt rajtuk néhány virág.”³⁷

Ezzel a beszerzéssel Löw Immánuel nem csupán gazdagította a zsinagóga kertjét, hanem létrehozta az ősi Izrael flórájának és a hazai/európai flórának azt az együttesét, amely számára a legfontosabb volt. E hajlamának-szándékának beszédeiben sokszor találjuk nyomát, de a legvilágosabban a világháború szegedi hősi halottainak emléktáblája elhelyezésekor fejezte ki. Az emléktáblákat a régi zsinagóga nyugati homlok-

35 Immanuel Löw: *Flora der Juden*, III. *Pedaliaceae-Zygophilaceae*. Wien–Leipzig, R. Löwit Verlag, 1924. 17.

36 Hermann GUTHE: *Palästina*. Bielefeld–Leipzig, Velhagen & Klasing, 1908. 28., 27. kép

37 *Délmagyarország*, 1926. szeptember 14., 8.

zatán a kapu két oldalán helyezték el, s melljük a fő-rabbi javaslatára kétfajta fát ültettek, cédrust és jege-nyét. Ezekről így prédikált Löw Immánuel: „A Szentföld hegységének cédrusai és a magyar róna jegegyei közé helyezték a művészi kéz alkotta művet, hogy emléke legyen az elvázott áldozatok hűségének a Szentföld hitéhez és a Szülőföld rónaságához.”³⁸

A cédrusok beszerzéséről s a kertészeti munkát 1902–1903-ban elvégző Horváth Károly szegedi kertész munkájáról nem maradt fenn több adat,³⁹ a tervező személyének kérdésével pedig később foglalkozom.

A „zsinagóga és az iskola-telek fásítási térképe”

A szegedi hitközség irattárában fennmaradt viszont egy fontos rajz, illetve annak fényképmásolata, amelyet kézzel színezték ki (7. kép).⁴⁰

A lap címe: „Zsinagóga és iskola-telek fásítási térképe.” A fehér lap nagy részét arányosan kitölti az új zsinagóga, a régi zsinagóga és a zsidó elemi iskola épületének négy utcával körülvevő telke, benn az épületek, a járó-, gyepesített és földdel borított területek határolt és színezéssel megkülönböztetett rajzával. A növények helyét pont s hozzárendelt sorszám jelzi. A lap bal oldali sávjában a növényeket nevezték meg latinul és magyarul. A lap alján van a rajzon alkalmazott jelek és színek magyarázata.

Az ábrázolt épületek mindegyike áll ma is. Közülük a legfiatalabb az iskola Margit (ma Gutenberg) utcai szárnya, amelynek építését hosszas előkészítés előzte meg, s 1909-ben kezdték el, és 1910-ben fejezték be. A régi zsi-

nagóga és a Margit utcai iskolaszárny udvarát 1906-ban s azt követően több év alatt töltötték fel és fásították.⁴¹ A rajz tehát nemigen készülhetett 1908 előtt, s könnyen lehet, hogy az iskolaudvar 1906 után bekövetkezett fásítását szolgálta.⁴² Ennek megfelelően bizonyos, hogy a rajz az új zsinagóga parkjára nézve nem terv, hanem *a megvalósult állapot fölmérése*, amely a növények ültetése után négy–nyolc évvel készült. Ebből következik, hogy a rajzot a zsinagógakert bejáratainak, útjainak és zöldfelületének elhelyezkedésére száz százalékos forrásnak tekinthetjük, fái-növényei telepítésének helyére is szinte tökéletesnek, de az egyes növények fajtáját és számát illetően már nem annak – kivéve persze, ha ez a rajz egyben a zsinagógapark telepítési/ültetési listájának a birtokában készült.

A kapuk, utak, templombejáratok azonosítása fölösleges, a növénycsoportok alaprajzának igazát mutatják az 1930 körül készített légi felvételek – amelyekről később részletesen szólok majd (28–29. kép). Jól látható, hogyan alakultak jellegzetes facsoportokká a rajzon kör formában szereplő, a valóságban kb. 5 méter átmérőjű kör alaprajzú dombok, mezők szélére ültetett cédrusok, s mutatják az oldalhomlokzatok menti tujasorokat abban a szokatlan alaprajzi rendben, ahogy a fásítási térképen (a Gutenberg/Margit utca felőli mezőkben) szerepelnek. A növényállomány növekedése nyomon követhető a zsinagóga létrejöttét követő három évtizedben készült képeslapokon is, amelyeket az alábbiakban a rajzon feltüntetett mezőkhöz társítva láthatunk, a felvételük iránya szerinti csoportosításban.

A fásítási térkép alapján a növényállomány a következőképp határozható meg – a mezőket a zsinagógapark jobb felső szélétől balra haladva vesszük sorba.

38 Az emléktáblák. Beszéd a zsinagógában. Megjelent: Löw Immánuel: *Hetven beszéd (1914–1928)*. Szeged, 1929. 324. A fontos szöveget Apró Ferencnek a 10. jegyzetben idézett könyve alapján ismertem meg. A cédrus mint a zsidóság jelképe, a lombakáccal mint katolikus magyar ellentétével, s a pálmával mint szerencsétlen, távoli, itthon ki nem növő növényvel szerepel Szomoruy Dezső zsidóságát védelmező írásában: Szomoruy Dezső: Egy levél alkalmából. *Nyugat*, 1917. augusztus 1. és Szomoruy Dezső emlékezete. *Az irgalom hegyén*. Szerk. Réz Pál. Budapest. Nap Kiadó, 2004. 99–100.

39 Löw 1903 (*Id. 9. j.*) 19.

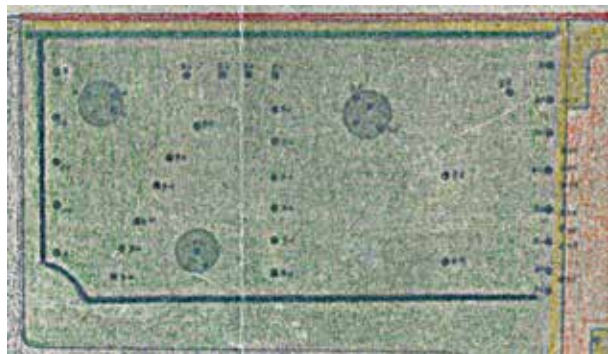
40 Fehér karton, 25 × 33 cm, nyomással bemélyített mezejében fénykép pozitív 15,6 × 22,4 cm. j. n. A tervet Ábrahám Vera, a hitközség irattárának kezelője, s a hitközség Birnfeld könyvtárának könyvtárosa találta. Közlésre való átengedéséért, valamint az irattárban való kutatásom lehetővé tételéért és sok segítségéért köszönetet mondok.

41 Az iskola épületének legrégebbi része a Zsinagóga utcai szárny déli, a Margit (Gutenberg) utcáig terjedő része, amely 1883-ban

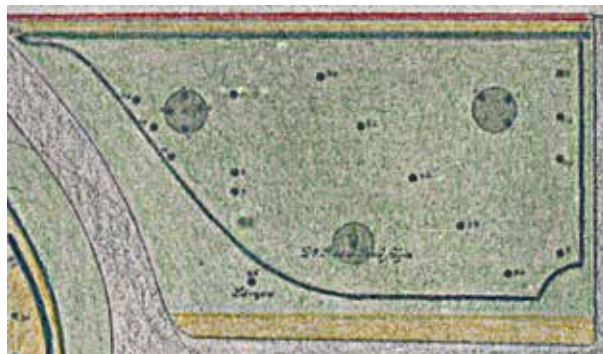
épült a zsidó lányok elemi iskolájaként. Amikor 1893-ban a Margit utca (korábban Mély árok) szintjét több mint egy méterrel megemelték, az ottani fiúiskola ellehetetlenült, s annak befogadására bővítették az épületet észak felé. – *Értesítő (Id. 14. j.) az 1895–1896. évről*, 1896. 12.

42 Az iskolaépítésre és az udvarfeltöltésre a hitközség éves jelentésében és az iskolai értesítőkből a következő adatok vonatkoznak: „A régi templom átalakítása és az iskola udvarának feltöltése alkalmával az iskola épület alapos tatarozást nyert.” *Értesítő (Id. 14. j.) az 1906. évről* (Szeged, 1907); „A tornaterem építésének előkészítésével most foglalkozik az előjáróság.” *Értesítő az 1908–1909. évről* (Szeged, 1909), Fák napja, május 19.; „A tornaterem és népkonyha elkészült.” *Értesítő az 1909–1910. évről* (Szeged, 1910) Fák napja, május 19.; „A tornaterem építés utolsó részlete és az udvar feltöltése.” *Értesítő az 1910–1911. évről* (Szeged, 1911) A kiadások közt, 1260.07; „Iskolai árnyékszék átalakítása és az udvar feltöltése.” *Értesítő az 1911–1912. évről* (Szeged, 1912) A kiadások közt, 4061.94.

8. 1. mező: északi oldal (ma Hajnóczy, egykor Korona utca), keleti mező A fásítási térkép (7. kép) részlete

9. 2. mező: északi oldal (ma Hajnóczy, egykor Korona utca), nyugati mező. A fásítási térkép (7. kép) részlete

1. **mező:** északi oldal, keleti mező (ma Hajnóczy, egykor Korona utca) (8. és 10. kép)
  - a kerítés mentén tujasövény, a mező szegélyén bukszussövény, amely a nagyobb, fűvel beültetett területből emel ki szűkebb mezőt
  - az 1. és 2. mező között, az északi oldalbejárathoz vezető út két oldalán egy-egy 34-es (thuja occidentalis/nyugati életfa)
  - három zöld színű, azaz borostyánnal befuttatott kör, a kör dombszerű kiemelkedést jelöl
  - bennük 4+3+1 [?] darab cédrus
  - utcával párhuzamos, arra merőleges és ferde sorokban 4+6+6 darab 34-es (thuja occidentalis/nyugati életfa)
  - a mező jobb felében ritkásan három fa: 20-as, 22-es, 24-es számmal jelezve (mandula, őszibarack, jegyene akác)
  - a mező keleti szélén futó út a zsinagógaparkot zárta le az iskolakert felé rózsasorral, amelyből ezen a lapon hét tő látható. Számuk 25-ös, fajtájuk Crimson Rambler.
2. **mező:** északi oldal, nyugati mező (ma Hajnóczy, egykor Korona utca / Jósika utca sarok) (9. és 11. kép)
  - a kerítés mentén tujasövény a mező szegélyén bukszussövény, amely a fűvel beültetett felületből emel ki szűkebb mezőt dekoratív körvonallal
  - az 1. és 2. mező közt a zsinagóga oldalbejáratahoz vezető út két oldalán egy-egy 34-es (thuja occidentalis/nyugati életfa)
  - a mező jobb, keleti szegélyén négy tő: a széleken két darab 3-as (törpe puszpáng), közöttük két darab 14-es (fehér vagy kék fenyő), az északnyugati saroktól befelé vezető íves út mentén 3 darab 14-es (fehér vagy kék fenyő)

- a park északnyugati sarkán bevezető út két oldalán egy-egy 34-es (thuja occidentalis/nyugati életfa)
  - három zöld színű, azaz borostyánnal befuttatott kör – a kör dombszerű kiemelkedést jelöl
  - bennük 4+3 darab 4-es számmal jelölt cédrus, köztük a hátsó, a templomhoz közel eső körben egy számolatlan fa. Főlirata: Dr. Rosa Izsó fája
  - ferde sorban öt darab 34-es (thuja occidentalis/nyugati életfa)
  - az íves mezőszegély mentén lámpa, mellette egy darab 25-ös (Crimson Rambler rózsza)
3. **mező:** nyugati oldal (Jósika utca), északi mező (12., 16–17. kép)
    - a kerítés mentén tujasövény a mező szegélyén kettős bukszussövény
    - a kerítés menti sorban tizenkét darab, beljebb, a második sorban öt darab 31-es (tiszafenyő)
    - a mező két végén egy-egy 3-as (törpe puszpáng)
  4. **mező:** nyugati oldal (Jósika utca), déli mező (13., 18–19. kép)
    - a kerítés mentén tujasövény, a mező belső oldalán kettős bukszusszegély
    - a kerítés menti sorban tizennégy darab, beljebb, a második sorban öt darab 31-es (tiszafenyő)
  5. **mező:** déli oldal (ma Gutenberg, egykor Margit utca), nyugati mező (14., 20–23. kép)
    - a kerítés mentén tujasövény, a mező szegélyén bukszussövény, amely a nagyobb, fűvel beültetett területből emel ki szűkebb mezőt
    - az 5. és 6. mező közt oldalbejárathoz vezető út, a délnyugati sarokbejárat két oldalán egy-egy 34-es (thuja occidentalis/nyugati életfa)
    - a mező keleti, az oldalbejárati út menti végén három darab 15-ös (fehér vagy kék fenyő), amelyet a széleken két darab 3-as (törpe puszpáng) fog közre

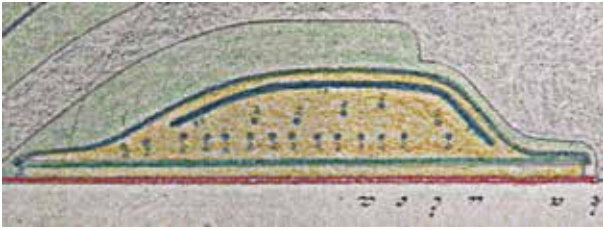

10. Az északi (Hajnóczy utcai) oldal keleti felének egyetlen felvétele
Szeged, Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár

11. A nyugati oldal (Jósika utca) észak felől, a megnőtt bokorsorral, 1926
Budapest, Országos Széchényi Könyvtár, Térkép-, Plakát- és Kinyomtatványtár, Sz 715

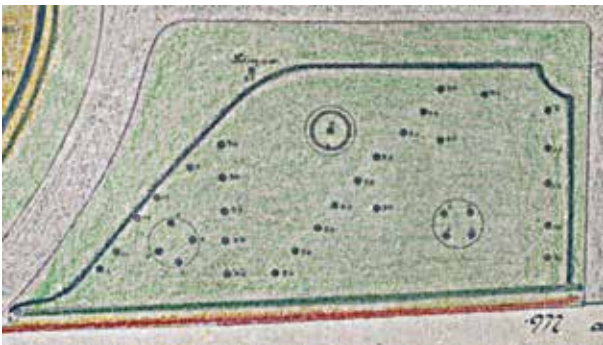

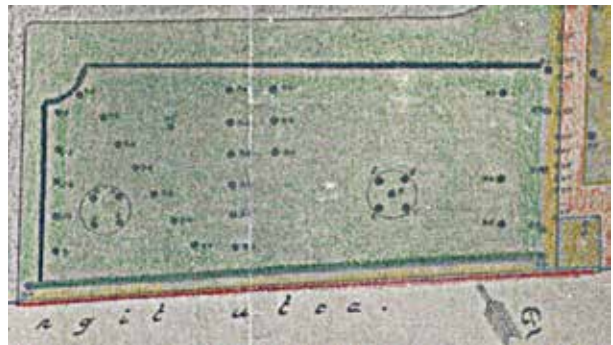
12. 3. mező: nyugati oldal (Jósika utca), északi mező
A fásítási térkép (7. kép) részlete

13. 4. mező: nyugati oldal (Jósika utca), déli mező
A fásítási térkép (7. kép) részlete

14. 5. mező: déli oldal (ma Gutenberg, egykor Margit utca), nyugati mező
A fásítási térkép (7. kép) részlete

15. 6. mező: déli oldal (ma Gutenberg, egykor Margit utca), keleti mező
A fásítási térkép (7. kép) részlete

- három kör alakú mezőben 4+4+1 darab 4-es (cédrusfa), a harmadik kör rajza kettős, a belső vonal bukszussövénnyel – a kör dombszerű kiemelkedést jelöl
  - vonalasan ültetett tizenhét darab 34-es (thuja occidentalis/nyugati életfa)
  - a mező mellett lámpa és egy darab 25-ös (Crimson Rambler rózsza)
- 6. mező:** déli oldal (ma Gutenberg, egykor Margit utca), keleti mező (15., 24. kép)
- a kerítés mentén tujasövénnyel a mező szegélyén bukszussövénnyel, amely a nagyobb, fűvel beültetett területből emel ki szűkebb mezőt
  - az 5. és 6. mező közti oldalbejáratnál és a keleti kertkapunál egy-egy 34-es (thuja occidentalis/nyugati életfa)
  - a mező keleti, az oldalbejárat út menti végén három darab 15-ös (fehér vagy kék fenyő) és két darab 3-as (törpe puszpáng)
  - egy kör alakú mezőben négy darab 4-es (cédrusfa), a kör alak dombszerű kiemelkedést jelöl
  - egy másik kör alakú mezőben négy darab 5-ös (ciprus), és középen egy 7-es (füge)
  - ferde sorokban tizenkilenc darab 34-es (thuja occidentalis/nyugati életfa)

- az iskolakerthez vezető út mentén sűrűn ültetett 25-ös (Crimson Rambler rózsatövek), ezen a szakaszon tíz, összesen huszonöt tő
- 7. mező:** a szentély mögött, az illemhely két oldalán (25, 27. kép)
- az úttól keletre lévő kettős fasor az iskolakerthez tartozik
  - az utat a zsinagóga felé 25-ös számmal jelölt rózsák szegélyezik
  - a vöröses négyzet épített illemhely, előtte téglalapozatú mezővel
  - a bukszussövénnyel kerített mezőkben sűrűn ültetett növények, amelyek az illemhely takarására szolgálnak
- 8. mező:** a zsinagóga falai mentén (26. kép)
- a zsinagógát keskeny, földdel borított sáv kíséri, benne keskeny bukszussövénnyel
  - északi homlokzat a nyugati beugrásban három darab 11-es (boróka gyalogfenyő)
  - nyugati homlokzat a főbejárat két oldalán 1+1 darab 16-os (jegénye nyárfa)
  - déli homlokzat a nyugati beugrásban két darab 7-es (füge)

16. A nyugati oldal (Jósika utca) észak felől, utcai fasorral 1910–1920 között Washington, United States Holocaust Memorial Museum, courtesy of Bruce Tapper, no. 23538

17. A nyugati oldal (Jósika utca) észak felől, utcai fasorral Budapest, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, K 423

18. A nyugati oldal (Jósika utca) dél felől, 1903 után készült képeslapon Budapest, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, F 71.102

19. A nyugati oldal (Jósika utca) dél felől, 1903 után (az előzőnél néhány évvel később) készült képeslapon

- déli homlokzat a keleti beugrásban egy darab 24-es (jegenye akác)
- északi homlokzat a keleti beugrásban egy darab [olvashatatlan szám]
- keleti oldalon a középtengelytől északra a fal mellett egy darab [olvashatatlan, talán 7-es (füge)]

A zsinagógapark fásítási térképén tehát a következő növényeket jelezték:

sorszám	növénynév magyarul	növénynév latinul	darabszám mezőnként és összesen	
34.	nyugati életfa	Thuja occidentalis	az 1. és 2. mező közt bevezető út két oldalán az 1. mezőben sorokba ültetve az északnyugati kapu két oldalán a 2. mezőben sorba ültetve az 5. és 6. mező közt bevezető út két oldalán az 5. mezőben sorokba ültetve a 6. mezőben a keleti kertkapunál a 6. mezőben sorba ültetve összesen	2 db 16 db 2 db 5 db 2 db 17 db 1 db 19 db 64 db
8.	borostyán	Hedera helix L.	az 1. mezőben három kör borítása a 2. mezőben három kör borítása	
4.	cédrus	Cedrus atlantica Man.	az 1. mezőben a 2. mezőben az 5. mezőben a 6. mezőben összesen	8 db 7 db 9 db 4 db 27 db
	ismeretlen fa, talán ez is cédrus		a 2. mezőben Rósa Izsó fája	1 db
20.	mandula	Prunus communis L.	az 1. mezőben az iskolakert felé	1 db
22.	öszibarack	Prunus persica Sieb. et Zucc.	az 1. mezőben az iskolakert felé	1 db
24.	jegenye akác	Robinia pseudoacacia pyramidalis	az 1. mezőben az iskolakert felé a déli homlokzat keleti beugrásában összesen	1 db 1 db 2 db
25.	rózsa	Platyphylla Crimson Rambler	az út a kert és az iskola között a 2. mező mellett lámpa tövében az 5. mező mellett lámpa tövében összesen	35 db 1 db 1 db 37 db
3.	törpe puszpáng	Buxus sempervierens suffruticosa L.	a 2. mezőben a középbejárati útnál a 3. mező két szélén az 5. mező keleti végén a 6. mező nyugati szélén összesen	2 db 2 db 2 db 2 db 8 db
14.	fehér vagy kék fenyő	Picea pungens Engelm alba v. glauca	a 2. mező íves szélén az 5. mező keleti végén a 6. mező nyugati végén összesen	3 db 3 db 3 db 9 db
31.	tiszafenyő	Taxus baccata L.	a 3. mezőben két sorban a 4. mezőben két sorban összesen	17 db 19 db 36 db

20. A déli oldal (Gutenberg utca) nyugat felől, 1903 után készült képeslapon
Budapest, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, F 71.104

21. A déli oldal (Gutenberg utca) nyugat felől, az elburjánzott bokorsorral, 1944 előtt készült felvételen
Budapest, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, F 70.396

22. A déli oldal (Gutenberg utca) nyugat felől, 1903-ban készült képeslapon
Budapest, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, K 422

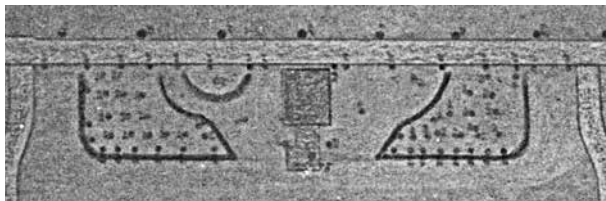
23. A déli oldal (Gutenberg utca) nyugat felől, 1908
Fotó © Schmidt Albin / Fortepan, ltsz. 86290

sorszám	növénynév magyarul	növénynév latinul	darabszám mezőnként és összesen
5.	ciprus	Chamaecyparis lawsoniana Murr.	a 6. mezőben 4 db
7.	füge	Ficus carica L.	a 6. mezőben a déli homlokzat nyugati beugrásában a keleti oldalon a középtengelytől északra összesen 3 vagy 4 db
	olvashatatlan nevű, ismeretlen növény		a 7. mezőben az északi homlokzat keleti beugrásában kb. 50 db 1 db
11.	boróka fenyő	Juniperus communis L.	az északi homlokzat nyugati beugrásában 3 db
16.	jegenye nyárfa	Populus italica Moench.	a nyugati főbejárat két oldalán 2 db
			a kerítés tuja sövény x m
			a gyepes mezők buxus szegélye x m
			a templom lábuzatának buxus szegélye x m

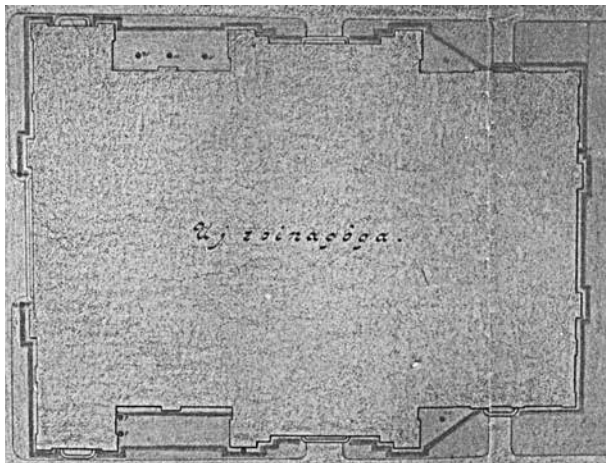

24. A déli oldal (Gutenberg utca) keleti része, 1930-ban küldött képeslapon
Budapest, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, 97.143

25. 7. mező: a szentély mögött, az illemhely két oldalán
A fásítási térkép (7. kép) részlete

26. 8. mező: a templom falai mentén
A fásítási térkép (7. kép) részlete

27. A keleti oldal, a szentély mögött, 1905
Magyar Nemzeti Múzeum, Történelmi Fényképtár, ltsz. 1509/1963 fk

A növényjegyzéknek párja is van, amely feltehetően a fásítási térképpel egyszerre s ugyanazon célból, az iskolakert fásítása érdekében keletkezett.

Az iskola udvarának növényzete – a templom udvarának növényzete (1908–1909)

A zsinagóga és a zsidó népiskola udvarának növényjegyzéke két ízben jelent meg a zsidó népiskola éves értesítőjében: először az 1907–1908. éviben, Bátori Ármin

állami főgimnáziumi tanár⁴³ előszavával, másodszer egy évvel később, az 1908–1909. éviben, előszó nélkül.⁴⁴ Az előszó a természeti környezet ismeretének fontosságáról szól, s az iskola kertjét mint a diákok nevelésének fontos helyszínét méltatta. Szólt arról is, hogy a szabadtéri órák milyen fontosak, s hogy az ültetés is része az oktatási programnak, valamint arról, hogy minden évben egyszer megrendezik a „fák ünnepét”. A második alkalommal megjelenő növényjegyzékben mindkét helyszínen egy-két növényfajjal több szerepel.⁴⁵

A fásítási térkép növényjegyzékének a zsinagógaparkra vonatkozó tételeit az iskolai értesítőben megjelent, s a kertre vonatkozó tételeinek összevetését az alábbi táblázat mutatja be:

43 Két elegyes adat a tanáreberről: Bátori Ármin *Növényzeti táblázatot és növénygyűjtőnek alkalmas Herbárium* című munkáját adta ki 1904-ben – *Magyar Műkertész*, 1904. május 15.; Bátori Ármin áll. főgimn. tanár 1905-ben azt javasolta a Magyar műkertészek stb. egyesületnek, hogy fűvészkeret hozzanak létre. *Magyar Műkertész*, 1905. március 1.

44 *Értesítő 1907–1908*. Szeged, 1908. 5–6.

45 Ezt az *Értesítő*-béli növényjegyzéket csatolta a szegedi hitközség ahhoz az 1946-ban a polgármesterhez írott leveléhez, amelyben a kert 1944-ben elpusztított növényeinek pótlását kérték a várostól.

A fásítási térképen és az iskolai értesítő növényjegyzékében egyaránt szereplő, a zsinagógaparkban lévő növények:

<i>a térkép növény-jegyzékének sorszáma</i>	<i>tervezett növény</i>	<i>az iskolai értesítő növény-jegyzékének sorszáma</i>	<i>megvalósult növény</i> Ψ = Löw beszédeiben a zsinagóga parkban szereplőként említett növény CS = Csongor Dezső látta, s említi ⁴⁶
3.	törpe puszpáng/ <i>Buxus sempervirens suffruticosa</i> L.	46.	puszpáng/ <i>Buxus sempervirens</i> L. Ψ[: „puszpángkoszorú”]
4.	cédrus/ <i>Cedrus atlantica</i> Man.	47.	cédrus Ψ CS
5.	ciprus/ <i>Chamaecyparis lawsoniana</i> (Murr.) Park	48.	ciprusfa/ <i>Cupressus Lawsoniana</i> A. Murr. Ψ CS[: <i>Chamaecyparis Lawsoniana</i>]
25.	rózsa Crimson Rambler/ <i>Rosa multiflora</i> var. <i>Platyphilla</i> ‘Crimson Rambler’	55.	rózsa/Crimson Rambler [!] Ψ
31.	tiszafenyő/ <i>Taxus baccata</i> L.	59.	tiszafa/ <i>Taxus baccata</i> L. Ψ[: „tiszafák csoportja”] ⁴⁷
34.	thuja <i>occidentalis</i> L./nyugati életfa	61.	tujafa (3 válfaj) (<i>Thuja compacta</i> , <i>T. orientalis</i> , <i>T. variegata aurea</i>) Ψ[: „életfák sövénye”; „útjelző páros pyramisa”] CS[: <i>“thujopsis dolabrata”</i>]
11.	boróka gyalogfenyő/ <i>Juniperus communis</i>	50.	boróka (3 faj) <i>Juniperus communis</i> L. <i>pendula</i> <i>fastigata</i>
8.	repkény borostyán/ <i>Heder Helix</i> L.	49.	borostyán <i>Hedera</i> ⁴⁸
22.	őszibarack / <i>Persica vulgaris</i>	50.	őszibarack/ <i>Persica vulgaris</i> L.

A fásítási térképen feltüntetett, s az *Értesítő*ben nem szereplő növényfajták száma három. Közülük kettőt azonban Löw szavaiból megítélhetően valójában elültettek:

7.	füge/ <i>Ficus carica</i> L.		
16.	jegenye nyárfa/ <i>Populus italica</i> Moench		Ψ[: „sudárba szöktek jegenyéink”]
14.	fehér vagy kék fenyő/ <i>Picea pungens</i> Engelmalba v. <i>glauca</i>		Ψ[: „ezüst fenyőink kékhamvú bojtjaikkal”]

Löw szavai szerint a zsinagógaparkban lévő növény, amely sem a fásítási térképen, sem az *Értesítő*-béli jegyzékben nem szerepel, a zsinagógakertet ábrázoló fényképen/képeslapon látható:

			Ψ[: „nyírfalombozat dómja”; „rezgő nyírlevélzet fehérítő törzse”]
--	--	--	---

46 CSONGOR Győző: Könyvek és virágok nagynevű öreg embere. *Szeged*, 1989. 6. sz. 20–22. A szerző, Szeged nagyszerű botanikusa fiatalon, az 1930-as évek elején bemászott a zsinagóga parkjába, hogy cédrustobozt gyűjtsön. Az emlékirásban szereplő növényeket a táblázatban CS jelzéssel tüntetjük föl. Látogatásakor megszámolta a cédrusokat, s csak tizenhetet talált.

47 „...van belőle néhány példány a zsidó templom udvarán”. Százéves fák a szegedi tanyákon. *Délmagyarország*, 1933. december 22.

48 Valamely közepmagas köemléket futott be kúp formában a borostyán. Korda fényképét a hitközség irattára őrzi. A borostyánról mint a zsidóság elpusztíthatatlanságának jelképéről így szolt egy Pászka ünnepen Löw: „Reménynek repkénye ringatja régi rege róla: elcsenevészhét, szomjan veszhét, szélkitépte viharhajolta ballangóvá válhat, zsugorodhat, de idők múltán egyetlen cseppnyi enyhültre újra zsendül és elfonnyadott ágoga kinyílik, kitarul.” Löw 1940 (*Id.* 21. j.) l. 273.

Csak az iskolai növényjegyzékben szereplő növények, amelyeket a bizonnal a fásítási terven szereplő növények helyett ültettek:

		60.	törpe tiszafa/Taxus Mitcheli nana
		51.	tövis fenyő/Picea pungens Lk.
		52.	ezüst fenyő/Picea argentea Lk.
		53.	szürke fenyő/Picea glauca Lk.
		45.	vadszőlő/Ampelopsis hederacea W.
		64.	nagy levelű télizöld/Vinca major L.
		65.	kis levelű téli zöld/Vinca minor
		66.	szőlő/Vitis vinifera L.
		56.	bajnóca/Spiraea
		58.	közönséges orgona/Syringa vulgaris L.
		62.	hibafa/Thuja borealis Sieb. et Zucc.
		63.	kánya bangita/Viberna opulus

A két fontos dokumentum a park növényeit nagyszé-
rűen tükrözi, de néhány ellentmondást is tartalmaz,
amelyek nem oldhatók föl minden esetben. Van né-
hány olyan növény is, amely e dokumentumokban nem
szerepel, s Löw Immánuelnek a kert növényeit fölem-
lítő – e dokumentumoknál későbbi – beszédészletei-
ben igen, s van egy-egy növény, amely a zsinagógát
ábrázoló képeslapokon-fényképeken szerepel, s a főnti
jegyzékekben nem. Jó példa erre az, amit a cédrusok
számáról olvasunk: a cédrusok száma a „fásítási térkép”
szerint huszonkilenc, a *Flora* 1924-ben megjelent kötete
szerint huszonnégy, a *Délmagyarország* újságírója sze-
rint 1924-ben huszontöt, Csongor Dezső a harmincas
években – 1989-ben leírt emlékezése szerint – tizenhét
darabot számlált. A számok eltérése sok egymásnak
ellentmondó módon értelmezhető, amelyek között a
„fásítási térkép” és az *Értésítő* növényjegyzékének hibái
mellett egyes cédrusok kipusztulása, s helyükbe más
tűlevelű fák ültetése is számításba veendő.

A zsinagóga déli oldalát ábrázoló fényképeken a cso-
portosan ültetett s ezért szoros facsoportokként megje-
lenő együttesek mindegyikében legalább egy, a szétterülő
lombú cédrusoknál zártabb, háromszögű összkörvonal-
lal bíró fenyőt mutat, s ez arra vall, hogy e facsoport-
ok kevert jellegének kialakítására törekedtek ültetőik.

A zsinagógakert összképét két légi fénykép őrizte
meg. Az egyik légi fénykép (28. kép) tágas területet ölel

fel, s ennek köszönhető, hogy Kratochwill Mátyás sze-
gedi építész pontosan meghatározhatta a fényképezés
időpontját: 1930 tavaszát.⁴⁹

Közel hasonló korú a második légi felvétel, ame-
lyet a Magyar Zsidó Levéltár és Múzeum őriz (29. kép),
s amelyet képeslapként adtak föl Somogyi Györgynek,
Baumhorn Lipót sógorának, s kései munkáiban terve-
zőtársának 1934-ben.

Az 1902 első feléből származó írárok és az 5. képen
bemutatott vázlatrajz arról vallanak, hogy a park fontos
vonásai – elrendezése és örökzöldjellege a megbízás része
volt, azaz Löw Immánuel koncepcióját tükrözte. A „fásítási
térkép” még világosabban vall Löw kezére-gondolataira.
A legfontosabb természetesen a cédrusligeté (nagy kár,
hogy ezek beszerzéséről nem maradt adat), de ugyanilyen
jellegzetes az épület növénylábazatának kialakítása is, s
nem kevésbé azok a fák, amelyeket a homlokzat elé és a
rizalitok alkotta beugrásokba ültetett. Mindkettő jelleg-
zetesen gondolati koncepció, s valamelyest ellentmond a
növénytelepítés kertészeti-szakmai eljárás módjának is,
hiszen a falak közvetlen közelébe telepített növénylába-
zat – ha gondozzák – árt az épített falaknak, s az idővel
nagyra növő fák különösen. Nagyon jellemző, hogy ilyen
szögletekbe telepít a tudós rabbi fűgét – ez a fa a *Florában*
feldolgozott források szerint a cédrus párja és ellentéte:
amaz a szabadon növő fák legjellegzetesebbje, míg a fű-
ge kultúrnövény, a termékeny haza jelképe (akárcsak a

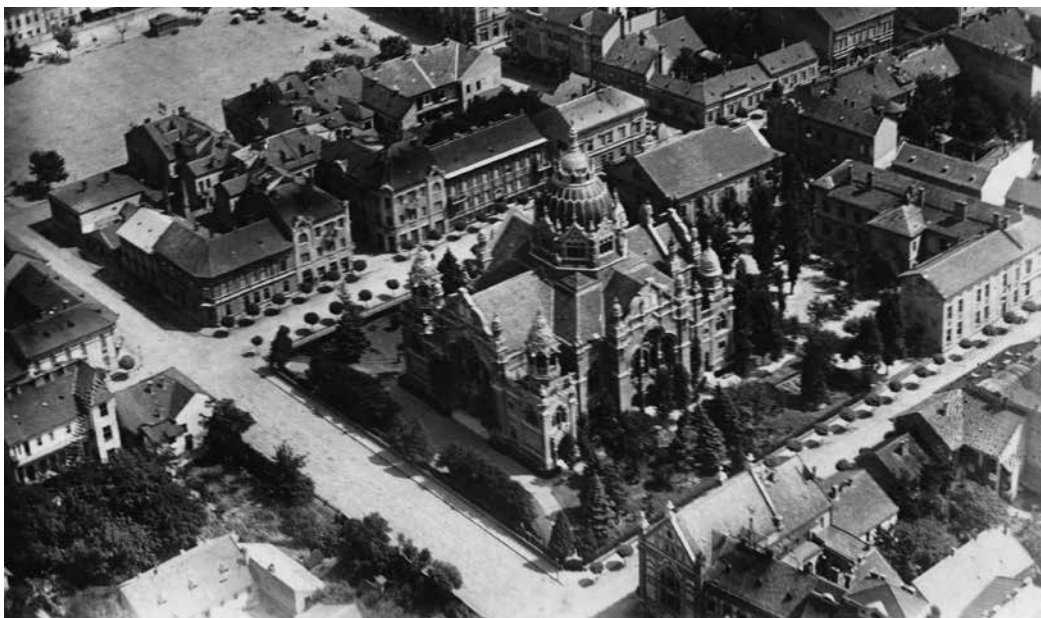
49 A légi felvételt üvegnegatívon őrizi a Hadtörténeli Intézet térképtára.
A zsinagógánál jóval nagyobb területet befogó felvétel jobb felső
sarkán a Mérey utcai iskola telke látható üresen. Az iskolát a helyén
állott lakóház bontásával kezdték el építeni 1930 tavaszán a Csong-

rád megyei levéltárban őrzött, Szeged építkezéseit 1879-től regisz-
tráló Építési törzskönyv adatai szerint. Az azonosítást Kratochwill
Mátyás szegedi építésznek köszönöm.

28. A zsinagóga déli oldala (Gutenberg utca) és az iskolaudvar 1930 tavaszán Budapest, Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Hadtörténeti Térképtár, H 375

A nyugati oldal cserjesorát keretelő kettős növényssáv és a déli oldal thuja occidentalis-sorainak ültetési rendje figyelemre méltó egyezéseket mutat a fásítási tervvel (7. kép).

29. A zsinagóga és parkja délnyugat felől (Jósika/Gutenberg utca), alacsonyan készült légi felvételen (képeslap), 1934 előtt Budapest, Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, F 97.141

A déli oldalon a cédruscsoportok, a nyugati oldalon az alacsonyabb tiszafasor, a park bejáratait kísérő tuják és az oldalhomlokzatok előtti facsoportok együtt mutatják meg az örökzöld park kompozícióját.

szőlő), s ilyen a barack- és a mandulafa is, a zsidóság ősi növénynevelésének eredménye.⁵⁰ Ilyen a templom főbejárata két oldalról kísérő jegenyenyár, amelyet Löw a magyar szülőháza jelképeként tisztelt, s ilyen a hasonló jelentéssel bíró jegenyek is, amelyet – mert az örökzöldek közé nem illett – ugyancsak az épület egyik belső szögletébe tervezett telepíteni.

Löw beszéde a Hetek ünnepén 1923-ban a zsinagógaparkot keleten lezáró út mentéről szól, annak rózsasoráról: „Hússzor hajtott a gally, hússzor hajtott a lomb, huszadízben bimbóznak a sövényborító rózsáink ott, ahol a templom környezete az iskola fáival ékes udvarára hátall.”⁵¹ Egy évvel később, az 1924. [1924.] évi Hetek ünnepén, háromszor hét, azaz huszonegy évvel a zsinagóga felavatása után a park fájának-cserjéinek egész sorát foglalja költői módon megformált mondatokba:

„Sudárba szöktek jegenyéink, dús fejlődésnek indult tiszafák csoportja, életfák sövénye, útjelző minden páros pyramisa. Festői látvány puszpángkoszorúra hajló nyírfa-lombozat dómja és a sötét ciprusoknak rezgő nyírlevélzet fehérítő törzsét ölelő komoly csoportja. Kettőspárú libanoni cédrusaink kicsinyke dombjaikon gyönyörű áttört pillérré magasodtak, finom erezésű képet rajzolnak az esti égre. Beküldötték friss, rügyellő, új fakadású sarjakat köszönteni az ünnepet ezüst fenyőink kékhamvú bojtjával együtt, közrefogni a tóra kincstartó szekrényét.”⁵²

A tudós rabbi koncepciójának megvalósításáról keveset tudunk. Az írott forrásokban szereplők közül Mühle Árpád a neves kertész, akinek kiállított kerttervéről is tudunk.⁵³ Bátyai Jenő Süvegh Mihály Szeged város alkertészét nevezte meg tervezőként, de rövid hírlapi cikkében nem írta le tudásának forrását.⁵⁴ Süvegh Mihály nekrológja szerint tanult műkertész volt,⁵⁵ 1884-től haláláig városi alkertész, s mint ilyen, a szegedi parkok és utcáfásítás nagy alakjának, Mayer Miklósnak közvetlen

munkatársa,⁵⁶ az MMOK jegyzője és örökös alelnöke.⁵⁷ A kertet kivitelező Horváth Károly kereskedelmi műkertész (Zalaapáti, 1849 – Szeged, 1908) nagy tekintéllyel bírt. 1903-tól 1907-ig az MMOK egyesület elnöke, s lapjának szerkesztője volt. Pályafutását a Süvegh Mihály által írt nekrológból ismerjük.⁵⁸ A *Közönyben* 1904–1908 közt megjelent számos írása jó szakmai ismeretekről, de átlagos érdeklődésről tanúskodik.

Az eredeti állapot rekonstrukciója az írott, rajzolt és fényképes dokumentumok alapján

A szegedi új zsinagóga parkja Löw Immanuel sajátos teljesítménye volt, méltó kiegészítése annak, amit a templom belsejében a növények szimbolikus mondani- valójára alapozott ikonográfiájával megalkotott.

A zsinagógák – mint Löw Immanuel a *Flora der Juden* lapjain bemutatta – az ókorban sem álltak kertben, egyikét kivételtől eltekintve.⁵⁹ Nem álltak kertben az újkori zsinagógák sem, városban különösen nem. A szegedi zsinagóga telkének alakításával e ritka és szokatlan helyzetet formálta-alakította a tudós botanikus rabbi úgy, hogy az maga is belső mondanivalóval rendelkezzen. Hosszúra nyúlna itt a *Florából* való tudós idézetekkel vagy a prédikációk papi szavaiból példákat idézni arra, hogyan alkotott erkölcsi és filozófiai tanulságokat az egyes növények eredetéről, elterjedésének történetéről, vagy rituális használatának ismeretéből. A templom növényi kerete az ő számára és a prédikációit hallgató-olvasó zsidók számára ilyen volt.⁶⁰

Újabb időkben a hajdani szegedi zsinagógaparkot bibliai kertnek nevezték – tévesen. A bibliai kert fogalma

50 Immanuel Löw: *Flora der Juden*, I. *Kryptogamae, Acanthaceae – Compositae*. Wien, Löwit, 1926. 224–254.

51 Löw 1940 (ld. 21. j.) I. 321. [Kiemelés tőlem, D. F.]

52 Löw 1940 (ld. 21. j.) I. 324. [Kiemelés tőlem, D. F.]

53 Az 1902 májusában Budapesten megrendezett nemzetközi kertészeti kiállításon hatan állítottak ki kertterveket, köztük Mühle Árpád (a kerttervezők: Hein János, Mühle Árpád, Pecz Ármin, Györök Leó Tivadar, Lekovcsek Árpád, ifj. Hangel Albert). MMOK, 11. 1902. május 15., 2.

54 BÁTVAI Jenő: Zsinagógák építészete. *Délmagyarország*, 1986. január 9. 4.

55 Süvegh Mihály (Szeged, 1859 – Szeged, 1931. január 31.): kertész, 1875-től szülőhelyén, 1878-tól két éven át Budapesten dolgozott, majd 1881–82-ben Bécsben a Gartenbau-Schule előadásait hallgatta. 1884-ben visszatért Szegedre, és a város főkertésze lett. Ő rakta le a modern Szeged parkjainak, közkertjeinek alapjait. A Magyar Műkertészek és Kertgazdák Országos Egyesületének elnöke volt. Ld. CSÉREGER Gyula: Süvegh Mihály. *Kertészeti Lapok*, 1931.

56 BÁTVAI Gitta: *Újszegedi mozaikok*. Szeged, Bába Kiadó, 2002. 88–90.

57 SZALÓKY 1955 (ld. 34. j.) 68.

58 Kertészetet tanult a zalaapáti bencés kolostorban, majd tíz évig működött a keszthelyi állami gazdasági tanintézetben a neves gyümölcskertész, Villási Péter mellett. Onnan Felzsozsolcára ment Szathmáry Király Pálné kertészének, majd Szegedre, ahol kibérelte a csődbe ment Meissel György Virágudvar nevű kertészetét. MMOK, 16. 1908. december 1.

59 Immanuel Löw: *Flora der Juden*, IV. *Zusammenfassung, Nachtrag, Berichtigung* [...]. Wien, Löwit, 1934. 266, 268.

60 Egy példa mégis: „A myrtyus a középtenger szegélyezője: három világűrben fogja körül, szegi be az óvilág történetének medencéjét, a közép-tengert, a myrtyusbokrok sűrű szőnyege. E medence az óvilág művelődésének szigetek, félszigetek-tarkította, hatalmas tagoltságú partvonalak megszakította színtere. És szegélye, az összefoglaló myrtyus-keret, az emberiségnek és az emberiség művelődé-

az 1970-es években született, s divatja gyorsan terjedt Németországban, Ausztriában, s kevesebb számban az Egyesült Államokban is létrehoztak ilyeneket, ritkábban zsinagógák, gyakrabban keresztény templomok közelében. Ezekben többnyire utak-sétányok mentén ültettek a bibliából ismert fákat-növényeket, s mellettük föliratokon jelezték a bibliai helyet is, ahol megnevezték őket. Magyarországon a keszthelyi zsinagóga mellett telepítettek bibliai kertet Frech Miklós archeobotanikus terve szerint 2004-ben⁶¹ és Sárospatakon a református teológia kertjében. Löw munkássága idején nem voltak ilyenek, bár egyes, különösen nagy hírű bibliai növényeket, mint például a cédrusfát, évszázadok óta ültettek európai kertekben, s nem feledkezhetünk meg arról a cédruskultusról sem, amelynek minálunk Csontváry Tivadarnak a szegedi cédrustelepítéssel szinte egyidős monumentális cédrusképei tanúskodnak. Löw parkjában azonban bibliai, illetve Palesztinában honos és északi, köztük hazánkban elterjedt növények szándékkal szerepeltek egymás mellett, koncipiálójuk szenvedélyesen vállalt kettős identitásának kifejezőjeként. Löw Immanuel 1934-ben a zsinagóga kertjét úgy méltatta, mint Szeged parkjainak egyik kiváló darabját. Mint főntebb idéztük, a Szegedre látogató turistáknak azt írta: „Az új zsinagóga parkja a legszebb helyi kertészeti alkotások egyike. Legfeltűnőbb díszei a hatalmas cédruscsoportok.” Ismeretes, hogy az 1879-béli nagy árvíz után újjraalakított város programjában a fásított utaknak és a növényekkel gazdagon díszített közparkoknak mekkora szerepük volt. Csongor Győzővel szólva Szegedet néhány évtized alatt „porvárosból parkvárossá”

alakították. A szegedi parkok kialakítója, Mayer Miklós főkertész⁶² 1902-ben nagyságuk rendjében sorolta fel az addig megalkotott városi kertészeti alkotásokat azok fő jellemzőivel együtt.⁶³ Ezek a következők voltak: az Erzsébet-liget, a Stefánia sétány,⁶⁴ a Széchenyi tér – nyolc, vaskerítéssel körülvett tükörrel, a Dugovics tér, a Királyi Tábla épületének környéke. S felsorolta az árnyékfákat is – akác, jávor, platanus, celtis, gömbakác, sophora, ailanthus [bálványfa], gledicia, japoniaca, kevés hársfa, amerikai és házi diófa, kanadai nyárfa. A parkok egykorú növényválasztéka persze nem ismeretes, csupán a Széchenyi tér fáinak és bokrainak adta szép leírását Csongor Győző, kevés utalással az egyes növények telepítésének korára,⁶⁵ de kutatásuk alapját képezhetik a parkfelújításokhoz készített történeti áttekintések és az azokkal s a várostörténettel kapcsolatban folyóított fényképek,⁶⁶ amelyeknek már fölületes áttekintése is érzékelteti a zsinagóga parkjának helyét és sajátosságait e gazdag egykorú választékban. A jeles botanikus-rabbi parkjának e körben való elhelyezése történeti/helytörténeti téma egyfelől, s Löwnek, a szegedi polgárnak az arcélét is külön fényben mutatja be.

Löw Immanuel zsinagógaparkjának rekonstrukciója ezért jelentős. Tudva, hogy Löw jelentősége mind a zsidó köztudatban, mind a szegedi köztudatban élő, joggal bízhatunk abban, hogy a munka támogatókra lel. Olyanokra, akik fölismerik, hogy az új zsinagóga épületének szükséges és kényyszerű felújítása idején s mellett ez a rekonstrukció hozhat létre új értéket.

Budapest, 2015. december 30.

sének egységét jelképezi, Sionból eredt a hitnek tanítása, Athénből a szépnek művészete, Rómából a jognak rendszere: mind a három maradandó tényezője az ember lelki fejlődésének, haladásának. Örökhatású mind a három és az örökzöld myrtus ez örök hatás symboluma, az egységes emberi nemnek jelképe a zsidóság, jelképeihez kapcsolva. Az emberi nem gondolatát mi értettük meg legelőször az ember történetében és távol ókor hagyta reánk annak megértését, hogy a jeruzsálemi szentély sátoros ünnepi 70 áldozata az egységes emberi nem, az emberiség hetvenre becsült népcsaládjáért mutatott be. Eme jelképek megértését hirdeti az ünnep, ezeknek megértése feladatunk minden időre: építs és plántálg. Amen.” Löw Immanuel: *Száz beszéd*, 1900–1922. Szeged, Schwarz Jenő, 1923. 244.

61 URL http://www.zalamedia.hu/zalamedia_statikus/khely/030918/c.html (letöltve: 2015. 12. 30.).

62 BÁTVAI Gitta: Szeged virágváros. Mayer Miklós főkertész. In: *Múzeumi kutatások Csongrád megyében*. Szerk. TROGMAYER Ottó. Szeged, Móra Ferenc Múzeum, 1998. 145–151. [előtanulmány a következőhöz:]

BÁTVAI Gitta: Főkertészek. In: BÁTVAI 2002 (ld. 56. j.) 82–123. [adatai a mindenkor kortárs napilapokon – *Szegedi Napló*; *Szegedi Híradó*, *Délmagyarország* – kívül kizárólag a *Magyar Műkertész*, illetve annak elődje, a *Magyar Műkertészek és Kertgazdák Országos Szövetségének Közlönye* közléseire épül. A századfordulót megelőző évek városi kertészetét írja le és dicséri az alábbi internetes hely az újszegedi liget történetével: URL <http://www.ujszeged.hu/?page=fenykor> (letöltve: 2015. 12. 30.).

63 MMOK, 11. 1902. 247. sz.

64 Képeit ld. URL http://www.delmagyar.hu/kepek/a_stefania/918/2989462/ (letöltve: 2015. 12. 30.)

65 CSONGOR Győző: Szeged. Porvárostól parkvárosig. *Szeged*, 1993. 5. sz. (május), 38–39; 6–7. sz. (június–július), 76–79; 9. sz. (szeptember) 39–41; 10. sz. (október) 38–41. [A Széchenyi tér története a növények felsorolásával, de kevés telepítési adattal.]

66 URL <http://www.zoldkalauz.hu/search/node/Szeged> (letöltve: 2015. 12. 30.).

Függelék

Az iskolai értesítő szerint a zsinagógakertben szereplő növények a Florában

vadszőlő *Ampelopsishederacea* W. [Vitales rendje/Vitaceae családja/Parthenocissus] [Vitaceae L. 4,234.: a Magdir-ban fordul elő a neve.]

puszpáng *Buxus sempervirens* [Buxus L. 1,316.: a területen ma csak Buxus longifolia, Szíriában. Ursinus Arboretum biblicum-a (1699) egész fejezetet szentel a puszpángnak, hibás szóazonosítás alapján. Kevés a zsidó, arab és latin irodalmi említés is. A fa rendkívüli keménysége révén terjedt el kelet felől a szemita és szír vidéken, s neve is jövevényszó mind a héberben, mind az arámiban, a szírben, az arabban.]

cédrus *Cedrus* [Cedrus L. 3,13. 17ff. Jesaja 41,19-ben hét fajta, valószínűleg örökzöldek. A tradíció szerint ezek mind cédrusok. A palesztinai tradíció e fajtaszámot 10-re, sőt 24-re emelte. Az eschatologikus midrásban a paradicsom cédrusfajtáinak száma 800. A libanoni cédrusokról szólva Löw Immanuel H. Christre hivatkozva mondja, hogy a himalájai, a libanoni és az Atlasz hegységi cédrus alig különbözik. „A libanoni cédrus Európában 1683-tól, a C. deodara 1822-től, a C. atlantica Manetti 1842-től fordul elő. Az utóbbiból 1902 óta a zsinagógánk parkjában 24 szépen kifejlett, télbíró példánnyal bírok. Olyan hatást keltenek, mint a Libanon-béli Bserre cédrusligete, amelyet GUTHE-nél látunk (Palestina 28)” 18.: A cédrus Ótestamentumbéli jelentőségét sokan ismertették. Sirahnál 50,12 az áldozó főpapot úgy veszik körül fia, mint a cédrushajtások a Libanont. A nagy Baruch-apokalipszisben a négy világrész fölött megjelenik a cédrus és a szőlőtő, a cédrus lángba borul, a szőlő nem... Zsolt. 148,9 „Gyümölcsfák és minden cédrus...” stb. rengeteg irodalmi említés, sok fajta jelentéssel. Köztük külön érdekes a cédrusnak a szőlőtővel való ellentéte, a vadon növé és a kultúrnövényé.]

ciprusfa *Cupressus Lawsoniana* A. Murr[ay]. [Cupressus L. 3,13, 26f.: a ciprusok két fajtája Palesztinában és Szíriában a Cupressus sempervirens L., a horizontális és a piramis-ciprus. Az utóbbi mohamedán temetőben gyakori. Jeruzsálem körül csak kertekben nő, Aleppo mellett sokat ültettek, hogy a Siraz-i ciprusligetekre emlékeztessenek. Antiochia nagy templomát Justinianus idején földrengés döntötte romba, újjáépítéskor (1171-ben) szentnek és érinthetetlennek tartott ciprusokkal vették körül, Hafiz síremléke ciprus alatt fekszik, a legenda szerint a költő maga ültette stb. sok, sokféle 4,384.: zsinagógafőltárás el-Hamme a Tiberiás (=Hammat Tiberias, zsinagóga 4. sz.) mentén, mozaikján oroszlán és ciprus.]

boróka (2 faj) *Juniperus communis*, L. *pendula* és *fastigiata* [L. nincs!]

őszi barack *Persica vulgaris* L. [L. 2,31.: a palesztinai Midrás szerint Szodoma fái közt őszibarack is volt. 3,159 sk.: A barack-kultúra Palesztinában kisebb, mint Közép-Szíriában, de nem ritka. Nő a Szt. János kolostor kertjében Jeruzsálem mellett, Betlehemben, Jaffában, a Karmel hegyén stb. A héber névforma arra mutat, hogy Palesztinában a görög-római időben vált ismertté. A név Rómában és Dél-Franciaországban is az 1. században tűnik fel, ábrázolva pedig Pompejiben stb. A Misnában a mandulafával együtt tűnik fel az 1. században 4,75. 126ff.]

tövis fenyő *Picea pungens* Lk. [L. 4,247: a zsargonban. 355.: középkori keresztény példázatban]

ezüst fenyő *Picea argentea* Lk. [L. csak a zsargonban]

rőzsa (válnő) *Crimson Rumbler*⁶⁷

bajnócza *Spiraea* [spiraea azonos a spiraea-vel? L. 4,246 f.: a zsargonban]

közönséges orgona *Syringa vulgaris* L. [L. 2,287. olajfafélék családjába tartozik. Ritter szerint Beirut környékének uralkodó növénye. 4,84.: a Misnában]

tiszafa *Taxus baccata* L. [L. 3,14.: „Ez az Adonisznak szentelt fa Palesztinában idegen.” 48.: Eibe. A zsidó irodalom csak egy helyütt említi, ott is tévesen. 4,135.: a héber szó a görög betűhív átírása.]

törpe tiszafa *Taxus Mitcheli nana*

tujafa (3 válfaj) *Thuja compacta*, *orientalis*, *variegata aurea* [L. 3,14. 16. 32.: jelentéktelen említések]

hibafa *Thujopsis borealis* Seen. et Zucc.

nagy levelű télizöld *Vinca major* [L. 4,84.: a Misnában 235. a palesztina-héberben 240. 243.: a zsargonban]

kislevelű télizöld *Vinca minor*

szőlő *Vitis vinifera* [L.-nél könyvnyire rúgó dolgozat.]

Kiegészítések 1908–1909-ben: **borostyán** *Hedera hóbogyó* *Symphoricarpos kányabangita* *Viberna opulus*

Összesen tizennyolc tételben huszonegy növényfaj.

67 A rőzsára vonatkozó igen hosszú szöveget nem idézem. Tanulságos Löw rőzsaimdatára az erről szóló zsinagógai beszéde, amely az

interneten is olvasható: PURL <http://sammlungen.ub.uni-frankfurt.de/freimann/content/pageview/4226537>.

Reconstruction of the Synagogue Garden Designed by Immánuel Löw

This study is a status report concluding the first stage of research into the theoretical construction of the garden around the synagogue in Szeged. While there is still much work remaining, to be carried out in the Szeged city archives and in libraries in Szeged and Budapest, this will only reinforce and supplement the knowledge we have so far. The report was prepared to allow planning to begin on the landscape gardening design, and to facilitate an estimate of the work, time and costs involved to implement the reconstruction of the park.

The garden surrounding the New Synagogue in Szeged was the unique creation of Immánuel Löw, a worthy complement to what he had produced inside the building, with its iconography based on the symbolic meaning of plants. The synagogue garden was populated with evergreen plants, as a metaphor for the essence of faith and the place of worship itself (and to reduce the amount of maintenance required). On the east side, the joint courtyard shared with the school was planted with fruit trees and a few freely growing trees native to the homeland, for educational and environmental awareness purposes. To the north and south of the synagogue stood a total of 24 *Cedrus atlantica* trees, accompanied by a few other conifers native to Hungary or to Europe, adding some variety to the character of the cedar grove, which was intended to recall the ancient Middle East and the presence of cedars in the Bible.

To the west of the synagogue, at the entrance, both sides of the central door were covered with a line of bushes, allowing

a full view of the building. The bushes were probably chosen to ensure that there would always be some kind of flowers in bloom between spring and autumn. Some of the bushes, such as the wild rose, bore direct biblical allusions (like the plants painted on the inside of the synagogue's glass cupola), while others were native to Hungary.

All the plants together reflected the Hungarian-Jewish concept of Immánuel Löw, which he himself expressed when inaugurating a commemorative plaque to the Jewish soldiers martyred in the First World War: "This work, wrought by the hand of an artist, has been placed between the cedars on the mountains of the Holy Land and the poplars of the Hungarian plains, to stand as a memorial to the loyalty of the fallen victims, the faith of the Holy Land, and the plains of the Homeland." [From the speech entitled "Commemorative Plaques" (Az emléktáblák), in: Immánuel Löw, *Seventy Speeches* (Hetven beszéd [1914–1928]), Szeged, 1929, p. 324.]

It is this that makes reconstructing Immánuel Löw's synagogue garden so important. In the knowledge that Löw's significance lives on in the public consciousness of both the Jewish community and the citizens of Szeged, we trust that this project will find supporters, who recognise that besides the much-needed renovation of the New Synagogue building, reconstructing the garden can also restore additional value to the site.

December 30, 2015

TÁRGYSZAVAK

Löw Immánuel, Szeged, zsinagógakert, kertrekonstrukció

KEYWORDS

Immánuel Löw, Szeged, synagogue garden, garden reconstruction